

T.C.
ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DİVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRKTEKİ ARGUCANIN TARİHİ TÜRK
LEHÇELERİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

DİLAN DAŞDEMİR

AĞUSTOS 2018

T.C.
ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

DİVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRKTEKİ ARGUCANIN TARİHİ TÜRK
LEHÇELERİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Dilan DAŞDEMİR

Danışman
Prof. Dr. İ. Gülsel SEV

BOLU 2018

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Dilan DAŞDEMİR'e ait "Divanü Lugat'it-Türk'teki Argucanın Tarihi Türk Lehçeleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi" adlı çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle/ oy çokluğuyla kabul edilmiştir.

14.09.2018

Unvan, Adı, Soyadı	İmza
Üye (Tez Danışmanı) : Prof. Dr. İ. Gülsel SEV (DANIŞMAN)	
Üye : Doç. Dr. Akartürk KARAHAN	
Üye : Dr. Öğr. Üy. Metin AKYÜZ	

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Yaşar AYYILDIZ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Divânü Lugâti’t-Türkteki Argucanın Tarihî Türk Lehçeleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi**” başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel kurallara uygun olarak metin içinde, dipnotlarda ve kaynaklarda gösterildiğini, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Dilan DAŞDEMİR

29.08.2018

ÖN SÖZ

Kendileri ile ilgili ilk kayıtlara 10. Yüzyılda rastladığımız Argular, gerek ses gerekse şekil bilgisi özellikleri bakımından Karahanlı yazı dilinden ayrılmıştır. Bu ayrılmaya dair malzemenin azlığı her ne kadar bu lehçenin gramerini çıkarmaya yetmese de eldeki veriler bu lehçenin Karahanlı döneminden daha önce var olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı, DLT’de geçen Argucayı diğer tarihî Türk lehçeleri açısından değerlendirip bunlar arasındaki farkları tespit etmektir.

Tezin giriş bölümünde Argulardan bahsedildikten sonra Argu dil ve tarih malzemesine yönelik kaynaklar belirtilmiş, bu çalışmanın amacı da özetle verilmiştir.

Daha sonra gelen ilk bölüm Argu tarihine ve Arguların yaşadığı yere aittir. Burada eldeki kayıtlara göre Arguların ne zaman, nerede yaşadıkları, hangi dil ve lehçelerle etkileşim içerisinde oldukları belirtilmiştir. 2. Bölümde Argucaya ait ses bilgisi özellikleri verilmiştir. Burada ünlüler, ünsüzler, ünlü ve ünsüz değişimleri yer almaktadır.

Bu bölümde taranılan metinlerin Arap harfli olması ve Arguca malzemenin azlığı dolayısıyla tarihî Türk lehçeleri ile karşılaştırma yapılamamıştır.

3. bölümde Argucanın biçim bilgisine yer verilmiştir. Burada isim ve fiil yapım ekleri ve çekim ekleri yer almaktadır. İsim çekim eklerinde ve fiil çekim eklerinde Argucadaki durum açıklandıktan sonra diğer tarihî Türk lehçelerinden de yararlanılarak örnekler verildi. Yapım eklerinde ise sadece DLT ve Arguca ile sınırlı kalındı.

Son bölüm olan 4. Bölümde ise Argucanın söz varlığına yer verildi. Burada Argu lehçesine ait sözcükler sıralanarak tarihî Türk lehçelerindeki varlıkları sorgulandı. Sözcüklerin diziminde alfabetik sıra tercih edilmeyip eserde geçen sıra esas alındı. Sonuç bölümünde ise bütün veriler çözümlenerek Argucaya ait ses, şekil bilgisi ve anlam ortaya koyulmuştur.

Tezim süresince ve öncesinde benden desteğini esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. İsmet Güsel SEV'e yayınlarıyla, fikirleriyle, bana destek veren değerli hocam Prof.Dr. Gürer GÜLSEVİN'e ve gerek tezini kullanmama izin veren gerekse sorularıma cevap vererek bana vakit ayıran saygı değer hocam Akartürk KARAHAN'a teşekkürü bir borç bilirim.

Dilan DAŞDEMİR

ÖZET

DÎVÂNÜ LUGÂTİ’T-TÜRKTEKİ ARGUCANIN TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

Dilan DAŞDEMİR

Yüksek Lisans Tezi

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İ. Gülsel SEV

Ağustos 2011, xii+149 sayfa

Dîvânu Lugâti’t-Türk, Türk dilinin ilk sözlüğü olmasının yanı sıra Türk dilinin gramer kitabıdır. Eserde adı geçen Türk topluluklarından biri de Argulardır.

Kaşgarlı’nın vermiş olduğu bilgilerden 11. Yüzyılda yaşadığı kesin olarak bilinen Arguca hem ses hem şekil hem de sözcük açısından standart Karahanlı Türkçesinden farklı özellikler göstermektedir. Bu özellikler kimi zaman sözcüğün anlamına ilişkin olmakla birlikte kimi zaman da ses değişmelerine yöneliktir. Bu çalışmada Arguların dil ve tarih malzemesi ayrıntılı olarak irdelenmiştir. Bununla birlikte malzemenin daha iyi anlaşılması açısından diğer tarihî Türk lehçelerinden de yararlanılacaktır.

Anahtar kelimeler: Türk Dili Ve Edebiyatı, Karahanlı Türkçesi, Argu Lehçesi

ABSTRACT**THE EVALUATION OF ARGU IN DLT WITHIN THE FRAMEWORK OF
HISTORICAL TURKIC DIALECTS****Dilan DAŞDEMİR****Master Thesis****Turkish Language and Literature Department****Supervisor: Prof. Dr. İ.Gülşel SEV****August 2011, xii+149 pages**

Dîvânü Lugâti't Türk, as we mentioned before, is the first dictionary of the Turkish language as well as the grammar book of Turkish language. One of the Turkic societies mentioned in the work is Argulardır.

From the information given by Kashgarli, Arguca, which is known to have lived in the 11th century, shows different characteristics from standard Karakhanlı Türkçes in terms of both se and form and word. These features are sometimes related to the meaning of the word, and sometimes to the voice changes. We will examine the language and history of Arguments in detail in our work. We will also benefit from other historical Turkish dialects in terms of better understanding of the material.

Key words: Turkish Language and Literature, Karakhanid Turkish, Argu Dialect

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI	ii
ETİK UYGUNLUK BEYANI.....	iii
ÖN SÖZ.....	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLOLAR LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	5
1. ARGULAR.....	5
II. BÖLÜM.....	7
2. ARGUCA LEHÇE ÖZELLİKLERİ.....	7
2.1. Ses Bilgisi	7
2.1.1. ÜNLÜLER.....	7
2.1.1.1. a ÜNLÜSÜ.....	8
2.1.1.2. e ÜNLÜSÜ.....	8
2.1.1.3. ı ÜNLÜSÜ	8
2.1.1.4. i ÜNLÜSÜ	9
2.1.1.5. KAPALI e MESELESİ	9
2.1.1.6. o/ö, u/ü ÜNLÜLERİ	11
2.1.2. ÜNSÜZLER.....	11
2.1.2.1. DUDAK ÜNSÜZLERİ.....	11

2.1.2.2. DİŞ ETİ ÜNSÜZLERİ.....	14
2.1.2.3. DAMAK ÜNSÜZLERİ	17
2.1.2.4. GİRTLAK ÜNSÜZÜ	19
2.2. SES DEĞİŞMELERİ	20
2.2.1. ÜNLÜLERDEKİ DEĞİŞMELER	20
2.2.1.1. ÜNLÜ NÖBETLEŞMELERİ	20
2.2.1.2. ÜNLÜ DÜŞMESİ	20
2.2.1.3. ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ.....	21
III. BÖLÜM.....	24
3. BİÇİM BİLGİSİ.....	24
3.1. İSİM BİÇİM BİLGİSİ	24
3.1.1. İSİM ÇEKİM EKLERİ	24
3.1.1.1. ÇOKLUK EKLERİ.....	24
3.1.1.2. İYELİK EKLERİ	32
3.1.1.3. AİTLİK EKİ.....	43
3.1.1.4. HÂL EKLERİ	45
3.1.1.4.1. YALIN HÂL (NOMİNATİF).....	47
3.1.1.4.2. YÜKLEME HÂLİ (ACCUZATİF)	49
3.1.1.4.3. YÖNELME HÂLİ (DATİF)	53
3.1.1.4.4. BULUNMA HÂLİ (LOKATİF)	57
3.1.1.4.5. AYRILMA HÂLİ (ABLATİF).....	60
3.1.1.4.6. İLGİ HÂLİ (GENETİF).....	64
3.1.1.4.7. VASITA HÂLİ (İNSRUMENTAL)	68
3.1.1.4.8. EŞİTLİK HÂLİ (EKVATİF)	71
3.1.1.4.9. YÖN GÖSTERME HÂLİ (DİREKTİF).....	73
3.1.2. İSİM YAPIM EKLERİ	76
3.1.2.1. İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ	76
3.1.2.2. KÜÇÜLTME EKLERİ	76
3.1.2.3. BENZETME EKLERİ	78

3.1.2.4. SOSYAL TABAKA VE UNVAN BİLDİREN YAPIM EKLERİ	80
3.1.2.5. BİTKİ VE HAYVAN ADLARI YAPAN YAPIM EKLERİ	80
3.1.2.6. İŞ, MESLEK, ALET İSİMLERİ YAPAN YAPIM EKLERİ.....	82
3.1.2.7. RENK İSİMLERİ YAPAN YAPIM EKLERİ.....	85
3.1.2.8. YOKLUK EKİ	86
3.1.2.9. İSİMLE İLİŞKİLİ İSİM YAPIM EKLERİ	86
3.1.2.10. DEVAMLILIK EKİ.....	87
3.1.2.2. FİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ	87
3.2. FİİL BİÇİM BİLGİSİ.....	100
3.2.1. FİİL ÇEKİM EKLERİ	100
3.2.1.2. GENİŞ ZAMAN	101
3.2.1.3. BELİRLİ GEÇMİŞ ZAMAN	103
3.2.1.4. BELİRSİZ GEÇMİŞ ZAMAN	104
3.2.1.5. ŞİMDİKİ ZAMAN.....	105
3.2.1.6. GELECEK ZAMAN EKİ	106
3.2.2. FİİL YAPIM EKLERİ	109
3.2.2.1. İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ.....	109
3.2.2.2. FİLDEN FİİL YAPIM EKLERİ	115
IV. BÖLÜM	123
4. ARGUCA SÖZ VARLIĞI.....	123
4.1. İSİMLER.....	123
4.2. FİİLLER.....	140
V. BÖLÜM	145
5. SONUÇ	145
KAYNAKLAR.....	147

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2.1: Halaç-Argu Benzrlığı.....	22
Tablo 3.2: Tarihi Türk Lehçelerinde İyelik Ekleri.....	42
Tablo 4.1: Halaç Argo Benzerliğı Söz Varlığı.....	132

KISALTMALAR LİSTESİ

- AH** : Atabetü'l-Hakayık
BK : Bilge Kağan Yazıtı
BM : Bulgati'l-Müştak
CC : Codex Cumanicus
D : Doğu yüzü
DLT : Divanu Lugati't Türk
H : Kitabü'l-İdrak
K : Kuzey yüzü
KB : Kutadgu Bilig
KE : Kısasü'l-Enbiya
KK : Kavaninü'l-Külliyeye
KP : Kalyanam Kara ve Papam Kara
KT : Kültigin Yazıtı
MİR N: Miiraçname
MM : Muinü'l-Mürid
NF : Nehcü'l-Feradis
RN : Rylands nüshası
T : Tonyukuk Yazıtı
TZ : Tuhfetü'z-Zekiyeye fi'l Lugati't Türkiye
Üİ : Üç İtigsizler

GİRİŞ

Dîvânu Lugâti't-Türk, İslami dönemin ilk eserlerinden biri olmakla birlikte Türklerin tarihindeki ilk sözlük olma özelliği taşımaktadır. 1072-1074 tarihleri arasında yazılmış olan eser, bir sözlük olmasının yanında içerisinde ses bilgisi, şekil bilgisi vb. özelliklerin de bulunduğu bir gramer kitabıdır.

Kaşgarlı, eserini yazmadan önce bütün Türk illerini dolaşmış, dolayısıyla da Türk illerindeki dil hususiyetlerine bizzat şahit olmuştur. Bir başka deyişle ağız ve lehçe farklarını ilk ağızdan duymuş bu şekilde de konuyla ilgili yerinde tespitler yapma imkânı bulmuştur.

Eserde standart Karahanlı Türkçesi dışında kullanılmış olan sözcük ve ibareler için lehçe kaydı düşünülmüştür. Bu lehçelerden biri de Argu lehçesidir.

Her ne kadar Argular ile ilgili ilk ve tek kayıt Kaşgarlı tarafından verilmiş olsa da konu ile ilgili tespitlerimizle onların tıpkı Oğuzlar gibi daha önceki tarihlerde yaşadıklarını ancak yazı dili haline gelemedikleri düşünülmektedir.(Atalay:1941)

Argular ile ilgili ulaştığımız ilk bilgi Kur'an tercümesidir. 10. yüzyılın 2. yarısında Taberî tefsiri esas alınarak Kur'an, Farsçaya tercüme edilmiştir. Bu Kur'an tercümesini yapan heyetin içerisinde İsficap yöresinden iki Türk bulunmaktadır ki bunlar Kur'an'ı ilk defa Türkçeye tercüme edenlerdir.

Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümeleri'ni çalışanların birleştiği konu, bu iki Türk'ten birinin Argu Türk'ü olduğudur. Bu durum da Müslüman olmakla birlikte tercüme yapacak kadar dili geliştirmiş olan Arguların en azından 11.yüzyıldan daha önceki dönemlerde yaşadıklarını gösterir.

Araştırmacıların fikir birliği ettiği ancak kesin olduğu söylenemeyen bu bilgidен sonra konu ile ilgili verebileceğimiz ilk ve tek kesin kayıt Kaşgarlı'ya aittir. Kaşgarlı'nın eserinin boylardan bahsettiği kısımda Argulardan bahsederken verdiği bilgiler oldukça azdır.

Ona göre Argular Oğuzlarla komşudur. Bu da demek oluyor ki 11.yüzyılda Oğuzlar, Arguların yaşamış oldukları İsficap yöresinde yaşamaktadırlar. Yine eserin aynı yerinde Argu dilinin çapraşık olduğu söylenmiş, tahminimizce bu çapraşıklıkla Argu lehçesindeki ses uyumsuzluğu kast edilmiştir (Atalay:1941).

Bunun dışında eserin muhtelif yerlerinde üzerinde daha sonra ayrıntılı duracağımız ses bilgisi ve sözcük örnekleri verilmiştir. Kaşgarlı'nın verdiği bu kayıtların ardından Argulara tarihin hiçbir döneminde rastlanılmamaktadır. Büyük bir olasılıkla Moğol İstilasası'nın ardından bazı Türk boyları gibi Argular da tarihe karışmışlardır.

Bu yüzden de Arguların dili ve tarihi ile ilgili çalışmalar oldukça sınırlı kalmış özellikle Arguca dil malzemesi içerisindeki birçok konu netliğe kavuşamamıştır.

Kaşgarlı'nın Arguların dilinin çapraşık olduğu konusunda vermiş olduğu bilgi, onların Türk olmadığı kanısını uyandırmıştır. Bu kanıya sahip olanlardan Faruk Sümer, Kimeklerden bahsettiği yazısında Karahanlı ülkesinde Türklerin dışında yaşayan farklı boyların olduğundan bahsetmiş, bu boylar arasında Arguların adını da zikretmiştir (Sümer: x, 13-16).

Buna karşılık Arguları Türk saymış olan bir kesim de yadsınamayacak kadar fazladır ancak bu kesim de Arguların hangi boya dâhil edilebileceği ya da hangi Türk lehçesinin eski şekli olacağına dair kesin bir görüş bildirememiştir. Argular ile ilgili yayımlar Halaç Türkçesinin keşfi ile başlar denebilir.

Doerfer, 1968-1969 yıllarında Halaççayı keşfetmesinin ardından bu lehçe ile ilgili yayınlar yapmış, bu lehçenin dil malzemesini ortaya koymuştur. Halaçça dil malzemesini toplamış olduğu Khalaj Materials isimli eserinde Halaçça ile Arguca arasındaki benzerliklere değinmiş dolayısıyla Arguca'nın Halaç Türkçesinin ilk şekli olduğuna değinmiştir (Doerfer:1975, 171-174).

Bu yayımının ardından yine 1980 ve 1987 yıllarında yaptığı yayımlarda da bu iddiasını devam ettirmiş, Halaçların Hint-İran kökenli olamayacağını bildirmiştir.

1994'te Faruk Sümer yukarıdaki yayınında Türk illerinden de bahsederken Argulardan da söz etmiştir. Bu tarihten 2008'e kadar Argular hakkında herhangi bir

yayıma rastlamadık. 2008’de G. Gülsevin, Arguca ile ilgili müstakil bir bildiri hazırlamış, bildirisinde Doerfer’in yukarıdaki görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre Arguca Doerfer’in iddia ettiği gibi eski Halaçça değildir (Gülsevin:2008, 286-294).

2009’da yaptığı doktora tezinde Türk lehçelerini DLT’ye göre inceleyen Akartürk Karahan, tezinde Argulara da değinmiştir. (Karahan:2009) Bu çalışma daha sonra TDK tarafından basılmıştır. Gürer Gülsevin’in 2016’da yazdığı “11.Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı” isimli yazısı konu üzerine bildiğimiz son çalışmadır. Çalışmanın giriş kısmında DLT’de geçen lehçeler üzerine yapılan çalışmaların listesi verilirken Arguca da yer almıştır (Gülsevin: 2016, 270).

Bu çalışmada DLT’de geçen Arguca ses ve şekil bilgisini, söz varlığını diğer tarihî Türk lehçeleri açısından değerlendirildi. Çalışmanın amacı, DLT’de adı geçen Argular hem tarih hem de dil malzemesi açısından incelenmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde Arguların tarihinden elimizdeki kayıtlar ışığında bahsettik.

2. bölümde, Arguca ses bilgisi, ünlü ve ünsüzlerin durumu ve tarihî Türk lehçeleri açısından ele alındı.

3. bölümde ise eldeki bütün malzeme şekil bilgisi açısından irdelendi. İsim çekim ve yapım ekleri, fiil çekim ve yapım ekleri kendi aralarında karşılaştırıldı.

4. bölüm ise Arguca söz varlığına ayrılmıştır. Burada Arguca kaydıyla verilmiş olan sözcükler diğer lehçelerde yaşayıp yaşamama açısından irdelenmiş, sonuç bölümünde de elde edilen veriler maddeler hâlinde sıralanmıştır.

Çalışmada DLT’de Arguca kaydıyla verilmiş olan bütün dil malzemesi taranmış, taranan malzeme diğer tarihî Türk lehçeleri açısından irdelenmiştir. Karşılaştırmada kullanılan örnekler içerisinde yer alan numaralandırma sistemi metinleri çalışanların tercihleri esas alınarak yapılmıştır.

Çalışmanın konusu: Divanü Lügatit Türk te yer alan Argu lehçesinin ses bilgisi şekil bilgisi ve söz varlığının incelenmesidir.

Çalışmanın amacı: Argucanın tarih ve dil malzemesini ortaya çıkarmaktır.

Çalışmanın kapsamı: Orhun Yazıtları, Atabetü'l hakayık, Bulgati'l müştak, Codeks Cumanicus, Divani Lügati't Türk, Kitabü'l idrak, Kutatgu bilig, Kısasü'l enbiya, Kavaninü'l külliye, Kalyanam kara ve papam kara, Miiraçname, Muin-ül mürid, Nehç'ül feradis, Rylands nüshası, Tuhfetü'zzekiye fi'l lugati't Türkiye, Üç itigsizler.

Çalışmanın yöntemi: Yukarıda söz ettiğimiz lehçenin girişi, ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığını içerir.

I. BÖLÜM

1. ARGULAR

Haklarında çok fazla bilgi yoktur. Gerek Çin kaynakları gerekse İslam kaynakları Argulardan hiç söz etmez. Argulardan tarihte ilk bahseden Kaşgarlı Mahmut'tur. Kaşgarlı eserinin başındaki Türk boylarını sıraladığı bölümde Argu boyuna yer vermemiş ancak daha sonraki bölümlerde hem lehçe özelliklerinden hem de yaşadıkları coğrafyadan epeyce bahseder.

Kaşgarlı Mahmut'a göre bunlar İsficap yöresinde yaşarlar. Diğer taraftan Argu sözcüğünün manasının iki dağ arasındaki vadi olması, bu yüzden de Talas ve Balasagun arasına Argu denmesi gibi nedenler Arguların Talas, Balasagun, İsficap dolaylarında yaşadıkları fikrini uyandırmaktadır. Ayrıca Udhukent ve Balu gibi yer adları geçer.

Oğuzlarla komşudurlar. Ve dilleri çapraşıktır. Kaşgarlı bunların hangi Türk boyuna mensup olduğunu söylemez ancak iki dil bildiklerini ifade eder.

Bu durumları da onların Türk olmadığına dair görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Birtakım Türkologlara göre günümüzde Argu dilini takip eden grupta sadece Halaçlar vardır. Halaçça ise İran ve Afganistan'da konuşulur (Doerfer:1975).

Diğer taraftan Gürer Gülsevin ise Halaççanın Eski Arguca olmadığını söylemiştir (Gülsevin:2008, 286-294).

Bunun dışında Argular ile ilişkili bir diğer iddiamız onların Müslüman olduklarıdır. Karahanlı Türkçesine ait Kuran tercümesini çalışanların görüş birliğine

vardıkları konu, tercüme yapan heyet arasındaki iki Türkün en az birinin Argu Türkü olduğudur (Kök:2004; Ünlü:2004).

Bunu da eserde kullanılan dil özelliklerinin Karahanlı Türkçesinin yapısından farklı olmasına bağlarlar. Eğer bu tespit doğru ise Arguların Müslüman oldukları iddiası daha da güçlenmektedir.

II. BÖLÜM

2.ARGUCA LEHÇE ÖZELLİKLERİ

2.1. Ses Bilgisi

2.1.1. Ünlüler

İslamiyet'in kabulü ile birlikte Türklerin Arap alfabesini kabul ettiğini biliyoruz. Bu alfabeyle yazılmış olsa bile eskiden beri kullanılan Uygur yazısı, Kaşgarlı'nın deyimiyle Türk yazısının etkileri de devam etmektedir.

Kaşgarlı, eserinde ünlüleri eksiksiz yazmış, uzun (med) ünlülerin dışında kısa ünlüleri de göstermiştir.

Bu durum da Türklerin Uygur yazım kurallarını Arap alfabesine uydurmaya çalıştıklarını gösterir. Eserde Arguca için gerek ünlülerde gerekse ünlü yazımında farkların olup olmadığına değinilmemiştir. Sadece Argucada bazı sözcüklerdeki yuvarlaklaşma belirtilmiştir. Burada da bu durum ötre ile yazılır diye belirtilmiştir.

Bu nedenle biz de ünlülerin yazımıyla ilgili bilgi veremeyeceğiz, sadece birtakım ünlülerin söz başı, içi ve sonu geçtiği yerleri belirteceğiz.

Kelly'nin de Uygur yazı geleneği ile DLT'de geçen ünlü yazımını Arguca üzerinden veriyoruz (Kelly: 1973 145).

Söz sonu ünlülerin yazılması: ogla (udla)

Bunun dışında ünlülere dair bir bilgi verilmemiştir. Divanda ünlülerin yazımıyla ilgili bilgiler onların nerede kalın ve nerede ince olduğu belirtilmiştir. Bu durum Arguca için de geçerlidir.

2.1.1.1 a ÜNLÜSÜ

Söz başı a ünlüsü için Divanda çeşitli örnekler verilmiştir. Ancak bunların hiç birisi Arguca söz varlığına ait değildir. Bu yüzden de Arguca ile ilişkili söz varlığında söz başı a'ya dair bilgi veremiyoruz.

Divandaki lehçelere dair söz başı a için genel bir bilgi verecek olursak; Divanda gerek a gerekse e ünlüsü için ayrı işaret kullanılmamıştır. Arap harfleri ile yazıldığı için, hem a hem de e için elif harfi kullanılmıştır.

2.1.1.2 e ÜNLÜSÜ

Köktürk metinlerinde a'dan bir işaretle ayrılan e ünlüsü, Uygur metinlerinde de ayrı bir biçimde belirtilmiştir. Karahanlı Türkçesine gelindiğinde ise özellikle de DLT'de Arap harfli yazımdan dolayı a'dan ayrılmamıştır. Bu iki ünlüyü ayırmanın tek yolu ise Kaşgarlı tarafından her iki ünlü için kullanılan farklı terimlerdir.

2.1.1.3. ı ÜNLÜSÜ

ı ünlüsü ile ilgili Eski Türkçede olmadığına yönelik herhangi bir kayıt olmamasına rağmen bu ünlünün Eski Türkçede olmadığı veya gelişmediği görüşü vardır. Pritsak kalın ı ünlüsünün modern Türk lehçelerinde varlığı söz konusu olsa da bu ünlüden Eski Türkçede söz edilemeyeceğinden bahseder (Pritsak:1959).

A. C. Emre ise eski Türkçede kalın ı ünlüsünün olmadığını ve bu ünlünün gelişiminden itibaren ise dilde lehçeleşmenin görüldüğünü kaydeder (Emre:1949, 83-85). Divanda ise ı ünlüsünün durumu için kesin bir şey söyleyemeyiz.

DLT, yazılış amacı dolayısıyla Arap harfleriyle yazılmıştır. Arap harflerinde ise ı için de i için de esre kullanılmıştır.

Bu yüzden de bu iki ünlülerin okunuşunda ayırım yapılamamıştır. Bu bilgiler dışında Argucaya has olan tek özellik, özellikle de zaman eklerinde esreli okunuş yerine ötreli okunuşun olmasıdır.

Divanın muhtelif neşirlerine göre, Argucada söz başında ı ünlüsü kullanılmamıştır. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi ı/i ayırımı yapılmadığı için neşirlerdeki i ile okunanlar ı'lı da olabilir. Bu yüzden de muhtelif neşirlere göre ifadesini kullanmayı uygun gördük. Söz içinde ise ı ünlüsüyle yazılmış sözcükleri şu şekilde sıralayabiliriz: kız (pinti), balıklandı (çamurlandı)

Söz sonunda ise: balık (çamur), tudrıç (zibil), katkıç (çiyana benzer bir böcek), çağı-çoğı (gürültü), kakıdı (kızdı) sözcüklerinde kullanılmıştır.

2.1.1.4. i ÜNLÜSÜ

i ünlüsünde de değindiğimiz gibi Eski Türkçede daha çok kullanılan ünlülerdendir. Eski Türkçede ı/i ünlülerinin ayırımıyla ilgili kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Sadece Tibet yazısıyla yazılmış metinlerde bu ayırmadan söz edilebilir. Bunun dışında DLT'de bu ayırım bulunmamaktadır. Argucada söz başında i ünlüsünün yazımı: idiş (kadeh, kap, çanak); idrik (katı nesne), bitrik, (fıstık), pistik (fitil), bil-.

Söz içinde ise i harfi ile kullanılmış herhangi bir sözcüğe rastlayamadık. Söz sonunda ise idrik, pistik ve bitrik sözcükleri vardır (Karahan: 2013 98).

2.1.1.5. KAPALI e MESELESİ

Eski Türkçeden beri sorunu çözülememiş olan ünlülerden biri de e ünlüsüdür. Türkçede, eski Türkçeden beri bilinen iki çeşit e ünlüsü vardır. Birisi ince, geniş ve düz olan açık e, diğeri ise e ile i arasında bir ses veren kapalı e'dir.

İşte bu kapalı e için Türkologlar arasında kesin bir birlik olmadığı gibi bu sesin e ile mi yoksa i ile mi yazılacağı konusunda kesin bir yargı yoktur. Divanda bu iki e için herhangi bir ifadeye rastlamadık. Ancak DLT'nin Ercilasun tarafından yapılan neşrinde Ercilasun'un şu görüşü hayli dikkat çekicidir.

DLT'de kapalı e üzerine herhangi bir kayıt yoktur. Üstünden sonra esreli y ile yazılan kapalı e değildir, üstün üzerine yazılan harekesiz y ile yazılan i'yi kapalı e olarak kabul ettik (Ercilasun: 2018 16).

Tahminimizce bu görüşü savunmasındaki maksat üstün üzerine yazılan harekesiz y e ile i arasında bir ses vermesindedir. Diğer taraftan her ne kadar Reşit Rahmeti Arat, e ile okumuş olsa da Kutadgu Bilig'de de buna benzer bir yazım dolayısıyla kapalı e'nin varlığının söz konusu olduğunu düşünmekteyiz. Harezmi Türkçesine gelindiğinde ise durum artık netleşmiştir.

Harezmi sahasında kapalı e'ye en belirgin rastladığımız eser Nehcü'l-Feradis'tir. Eserin harekeli bir nüshası bulunduğundan dolayı sadece kapalı e değil, diğer ünlülerin yazımında da tespitler yapılabilmektedir. Kapalı e'nin bu eserde varlığı, diğer eserlerde de var olduğu düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Çağatay Türkçesine gelindiğinde ise bu hususta dikkati çeken en önemli husus metinlerde kapalı e ile gösterilmiş olan sözcüklerin söz başı, içi ve sonunda i ile okunmuş olmasıdır. Bu durum tahminimizce Janos Eckmann'ın tesiriyledir. Ancak dikkat edilmesi gereken önemli bir diğer konu da Çağatay Türkçesindeki Eckman'ın kapalı e ile gösterdiği sözcüklerin özellikle de söz içinde tamamen i'leşmiş olmasıdır. Bu yüzden de Çağatay Türkçesinde kapalı e'den söz etmek mümkün değildir.

Tıpkı diğer ünlülerin durumunda olduğu gibi burada da Argucada bu ünlünün durumu için herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Divanda Arguca kaydı ile verilmiş olan sözcüklerin yazımı da bu hususta bilgimiz dışındadır.

2.1.1.6. o/ö, u/ü ÜNLÜLERİ

Köktürkçede o/u için bir işaret; ö/ü için de bir işaret kullanılmıştır. Bu durum da bu ünlülerin ayrımını zorlaştırmış, dolayısıyla da sözcüklerde okuyuş farklarına sebep olmuştur.

Yani örneğin Bilge Kağan'ın kardeşinin ismi kimi zaman Kül Tigin, kimi zaman da Köl Tigin olarak söylenmiştir.

Karahanlı Türkçesine gelindiğinde ise özellikle Arap harfli eserlerde bu ünlülerin ayrımı yapılamamıştır. DLT'de de bu durum geçerlidir.

Divanda bu ünlüler için ötre harekesi kullanılmıştır. Argucada ise daha çok yuvarlaklaşma sonucu daha doğrusu Kaşgarlı'nın ifadesiyle ötreli söyleme eğiliminde bu ünlüye rastlarız.

Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zaman, düz biçimli kullanılsa da aynı Türkçe içerisinde adı geçen Argucada tıpkı EAT'de olduğu gibi sadece yuvarlak biçim vardır. Yine DLT'de Türkçe kaydıyla çağı şeklinde rastladığımız sözcük Argucada *çogı* şeklinde verilir.

2.1.2. ÜNSÜZLER

2.1.2.1. DUDAK ÜNSÜZLERİ

b ÜNSÜZÜ

Çift dudak patlayıcısı b ünsüzü, seyrini eski Türkçeden beri takip ettiğimiz ünsüzlerden biridir. Eski Türkçeden bu güne söz sonunda hiç kullanılmaz.

Söz başı ve içinde ise genellikle varlığını korumuştur. Ancak söz başında geniz n'sinden önce geldiğinde, v'nin etkisiyle m'ye değiştiği görülür.

Bu durum lehçeleşme süreci içerisinde Köktürkçeden bu tarafa devam etmektedir.

Köktürk yazıtlarında “ben” sözcüğünün hem b’li hem de m’li yazıldığı bilinmektedir. Daha sonra Harezmi Türkçesine kadar m’li yazım devam etmiştir. Harezmi sahasına gelindiğinde Doğu Türkçesi metinleri m’li yazımı devam ettirirken, Batı Türkçesi asli biçim olan b’li yazıma dönmüştür.

Argucada b ünsüzü hem Türkçe hem de alıntı sözcüklerde kullanılmaktadır. Arguca söz başında b ünsüzünün kullanıldığı yerleri şu şekilde sıralamak mümkündür: balık (çamur), balıklan- (çamurlan), baştar (orak), bayat (ulu Tanrı’nın adı), benek (tohum, tane, habbe), bistek (fıtıl), bitrik (fıstık), boşu- (boşamak), boşun- (boşanmak), boşut- (boşatmak, nikah düşürmek), bük (köşe)

Argucada b ünsüzü söz içinde kullanılmamıştır.

p ÜNSÜZÜ

p ünsüzü için Eski Türkçede bir işaret vardır. Karahanlı Türkçesine gelindiğinde Arap alfabesiyle yazım dolayısıyla b ünsüzünden ayırt edilememiştir. DLT’de de bu durum geçerlidir. Kaşgarlı, p ünsüzünün Türk (Uygur, Karahanlı) yazısında bulunmamasıyla birlikte bütün Türk lehçelerinde bulunduğunu söylemiştir.

Eski Türkçeden bu güne p ünsüzü söz başında kullanılmaz sadece yabancı sözcükler ve ses değişimi ile kullanılır. Argucada p ünsüzü Sadece pistik (fıtıl) sözcüğünde kullanılmıştır. Söz içinde kullanılmayan p ünsüzü söz sonunda ise sadece op (harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasındaki öküz) sözcüğünde kullanılır.

m ÜNSÜZÜ

Türk dilinde gerek söz başında gerekse söz içinde hem asli olarak hem de çeşitli ünsüzlerden değişmiş olarak kullanılır. Ancak Türk dilinin genel kuralı içerisinde söz başında kullanılmaz.

Bu yüzden de b>m değişmesi dışında söz başında m ünsüzü bulunan sözcükler alıntı sayılır. Kaşgarlı bu ünsüzü Türk lehçelerinin hepsinde var olduğunu söylemekle beraber bu ünsüzü nazal ünsüzler terimiyle karşılamıştır.

Divanda söz başında m ünsüzünün bulunduğu sözcükler çok fazladır. Argucada söz başı maraz (ırgat), muguzgak (arıya benzer bir sinek) sözcüklerinde kullanılmıştır.

Divanda söz içinde ve söz sonunda m ünsüzü bulunduğu halde Arguca kaydıyla düşülmüş her hangi bir sözcük bulunmamaktadır (Kelly: 1972, 180).

v ÜNSÜZÜ

Türkçenin tarihi seyrinden bu güne söz başında hiç kullanılmayan v ünsüzü, söz içi ve söz sonunda gerek birincil, gerekse b ve g'den değişmeyle ikincil ses olarak karşımıza çıkar. Kaşgarlı v ünsüzünü bütün lehçelerde var olan bir ünsüz olarak ifade etmiştir. Bunun yanında Karahanlı Türkçesinde yer alan w ünsüzünün Oğuz Türkçesinde v olduğundan söz etmiştir. Bu yüzden de bu ünsüzün daha çok Oğuz söz varlığında var olduğu görülür.

Arguca söz varlığında v ünsüzünün bulunduğu herhangi bir sözcüğe rastlanmaz. Kaşgarlı, Oğuzlarla Arguların komşu olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden de Arguların Oğuzlarla örtüşen sözcüklerinin bulunması beklenirdi.

Argucanın bu hususta örtüşen sözcüklerinin olmayışı son derece ilginçtir.

w ÜNSÜZÜ (ÇİFT DUDAK v'si)

Bu ünsüz Türkçenin hiçbir devrinde birincil ses olarak karşımıza çıkmaz. Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine kadar söz içi ve söz sonunda b ünsüzünden değişmiş olarak ikincil ses olarak karşımıza çıkar.

Bu yüzden de Arguca dâhil hiçbir lehçede söz başında kullanılması beklenemez. Kaşgarlı, çift dudak ünsüzü w'nin Oğuz Türkçesinde v'ye çevrildiğini belirtir. Ancak w ile yazılmış örneklerin de olduğu unutulmamalıdır. Örneğin; ewet (evet), yawlak (kötü) bunlardan bazılarıdır.

w ünsüzü Oğuz Türkçesinin yanı sıra Çağatay Türkçesinde de v'ye çevrilir. Argucanın durumuna gelindiğinde DLT'de Arguca kaydıyla düşülmüş hiçbir sözcükte w ünsüzüne rastlanmaz. Söz içinde ise sadece kowı (talihsiz) sözcüğünde görülmüştür. Bu sözcükte de muhtemelen herhangi bir sestem değişimidir.

f ÜNSÜZÜ

Türkçenin asli seslerinden biri olmayan f ünsüzü, ses değişimleri yoluyla ikincil ses olarak ve alıntı sözcüklerde karşımıza çıkar.

Bu yüzden de Türk lehçelerinde asli ses olarak görülmez. DLT’de iki sözcükte olmasına rağmen bu iki sözcükler de alıntıdır.

2.1.2.2. DIŞ ETİ ÜNSÜZLERİ

c ÜNSÜZÜ

Türkçede söz başında birincil ses olmayan c ünsüzü, yalnızca Kıpçak lehçelerinde y’den değişmiş olarak karşımıza çıkar.

Kaşgarlı, bunun yanında Oğuz lehçelerinde de bu değişimin varlığından söz eder. DLT’de Argu söz varlığı açısından söz başı, söz içi veya söz sonunda c sesinin kullanımına rastlamadık.

ç ÜNSÜZÜ

Eski Türkçeden bu güne Türkçenin birincil seslerinden olan ç ünsüzü, her durumda bulunur. Kaşgarlı’ya göre bu ses, Türk lehçelerinin hepsinde bulunur. Divanda söz başı, içi, sonu her yerde bulunur.

Argucada ise durumu şu şekildedir. Söz başında çağı-çoğı (gürültü), çığan (yoksul), çiğit (pamuk çekirdeği) söz içinde kullanılmamıştır.

Söz sonunda ise küdeç (testi) sözcüğünde kullanılmıştır.

d ÜNSÜZÜ

Tonlu dış eti ünsüzü olan d, Türkçede her yerde bulunur. Söz başında ve içinde birincil ses olmakla birlikte, söz başında t>d değişimiyle de karşımıza çıkar.

Kaşgarlı bu ünsüzün sadece Oğuz ve Argu söz varlığında bulunduğunu söyler.

Bu yönüyle de lehçe tasniflerinde Oğuzcayı ayırt edici özellik olarak kullanılır.

Arguca söz varlığında da (değil); söz içinde idiş (kadeh, tas, bardak...) söz sonunda ise bulunmamaktadır. Bunun dışında bazı görüşe göre dış arası d olarak bilinen, Harezmin bazı eserlerde ve Çağatay Türkçesinde y olarak gördüğümüz bir d ünsüzü daha vardır.

Kaşgarlı, bu ünsüz için Çiğil ve diğer Türklerde bulunan bir ünsüzdür demiştir. Söz başında sadece da (değil) sözcüğünde yer alan ünsüz, söz içinde idrik (katı nesne), küdeç (testi), kadık (ağaçtan oyulmuş nesne); söz sonunda ise hiç kullanılmamaktadır.

j ÜNSÜZÜ

Türkçenin hiçbir döneminde söz başı ünsüzü olmamıştır. Söz içi ve sonunda ise daha çok alıntı denen sözcüklerde kullanılır. Kaşgarlı'ya göre bu ses Türk alfabesinde bulunmamakla beraber Türkçede bulunmaktadır.

Argucada sadece küjek (perçem, zülûf) sözcüğünde söz içinde kullanılmıştır. Bu sözcük de Farsçadır. Bunun dışında her hangi bir yerde görülmez.

ı ÜNSÜZÜ

Tonlu akıcı diş eti ünsüzü Kaşgarlı tarafından Türk yazısında gösterilmiştir. Söz başında alıntı ve yansıma sözcüklerde bulunan ünsüz, Türk lehçelerinde ve DLT'de her durumda bulunur. Argucada söz başında bulunmamaktadır. Söz içinde balık (çamur), balıklan- (çamurlanmak) , balıklı (çamurlu)

Söz sonunda ise söz başında olduğu gibi kullanılmamıştır.

n ÜNSÜZÜ

n ünsüzü, Eski Türkçeden beri seyrini takip ettiğimiz ünsüzlerden biridir. Türkçenin genizsil ünsüzlerinden biri olarak bilinen n ünsüzü için Kaşgarlı ayrı bir terim kullanmıştır. Kaşgarlı'ya göre n ünsüzü Türk lehçelerinin hepsinde bulunur.

Ayrıca da Türk yazısında da var olan harfler arasındadır. Divanda Türk lehçelerinde her durumda kullanılan n ünsüzünün Argucadaki durumu şu şekildedir:

Söz içinde benek (tohum, tane), kanak (kaymak), kanu (hangi) söz sonunda balıklan- (çamurlanmak), boşun (boşanmak), çığan (yoksul), koduzlan- (dul kadınla evlenmek)

Söz başında ise hiç kullanılmamıştır.

r ÜNSÜZÜ

Türkçede söz başında sadece alıntı sözcüklerde bulunan r ünsüzü, Divanda da aynı şekilde tanıklanmaktadır. Bunun dışında r=z denkliği ile Oğur Türkçesinde görülür.

Bu durumda asli mi yoksa ikincil ses mi olduğu konusu net değildir. Birtakım Türkologlar asli olduğunu düşünürken birtakımları ise z'den türeme olduğunu belirtmektedir.

DLT'de her durumda bulunan ünsüz Argucada sadece söz içi ve söz sonunda kullanılmıştır.

Söz içinde bitrik (fıstık) söz sonunda baştar (orak)

s ÜNSÜZÜ

Eski Türkçeden bu güne hem asli hem de söz sonunda ikincil ses olarak karşımıza çıkan ünsüzlerden biridir. Karahanlı Türkçesinden itibaren söz sonunda geniş zaman olumsuzundaki z'den değişir. Kaşgarlı, s ünsüzünün Türkçede bulunduğunu söyler. Bu ses ona göre Uygur Türkçesinde de vardır.

Ancak Arap alfabesinde yer alan sin ve sad sesleri Türkçede yoktur.

Divanda her durumda bulunan s ünsüzü Argucada söz başında bulunmaz. Söz içinde bistek (fitil) pistik (fitil) Söz sonunda ise kullanılmamaktadır.

t ÜNSÜZÜ

Eski Türkçeden bu güne kadar Türkçenin birincil seslerinden biridir. Kaşgarlı, bu ünsüzü Türk yazısında gösterir DLT'de ve Türk lehçelerinde her durumda bulunan ünsüzün Argucadaki durumu:

Söz başında tan (elek), tene (mişmiş, susam), teşrüm (eğrilmiş ip yumağı)

Söz içinde baştar (orak), bistek (fitil), bitrik (fıstık),

Söz sonunda bayat (Ulu Tanrı'nın adı), boşut (boşat), çiğit (pamuk çekirdeği),

z ÜNSÜZÜ

Söz başı, içi ve söz sonunda bulunan z ünsüzü, Karahanlıdan itibaren söz sonunda s'ye geliştiği görülür. Ayrıca Karahanlı ile birlikte söz içinde Eski Türkçedeki d'den gelişerek ikinci ses olarak da karşımıza çıkar. Kaşgarlı bu ünsüzü Uygur alfabesinde göstermekle birlikte DLT'de her durumda bulunduğunu söylemiştir.

DLT'de söz başında alıntı ve yansıma sözcüklerde bulunan ünsüz, söz içi ve söz sonunda her durumda bulunur. Argucada ise söz başında hiçbir yerde yoktur.

Söz içinde gizre (havuç), koduzlan- (dul kadınla evlenmek), közün- (görünmek)

Söz sonunda kız (pinti, cimri) sözcüklerinde kullanılmıştır.

2.1.2.3. DAMAK ÜNSÜZLERİ

g ÜNSÜZÜ

Türkçenin hem birincil hem de ikincil ünsüzlerinden biri olarak bilinir. Tıpkı k ünsüzü gibi lehçe tasniflerinde önemli bir yeri olan ünsüzlerimizdendir.

k ünsüzünde ifade ettiğimiz gibi k>g değişimiyle oğuz Türkçesini ayırt ettiği gibi tek heceli sözcüklerin sonunda ve söz içinde g>v değişimi ile Kıpçak Türkçesini ayırt eder. Kaşgarlı bu ünsüzü Uygur yazısında göstermemiş olmasına karşın bu ünsüzün bütün Türk lehçelerinde bulunduğunu belirtmiştir.

DLT'de g ünsüzü her durumda bulunmaktadır ancak söz başında genellikle alıntı sözcüklerde görülür.

Arguca için de aynı şey geçerlidir denebilir. Söz başında sadece gizre (havuç) sözcüğünde bulunmaktadır ve bu sözcüğün de Farsçanın gezer sözünden alındığı Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir.

Söz içinde çiğit (pamuk çekirdeği); söz sonunda idrig (katı nesne)

k ÜNSÜZÜ

Türkçenin birincil söz başı ünsüzlerinden biri olan k ünsüzü, özellikle lehçe tasnifleri için karakteristik ünsüzlerden biridir. Oğuz Türkçesinde söz başı ve söz sonu k>g değişimi her ne kadar sistemli olmasa da Oğuz Türkçesini diğer lehçelerden ayırır.

Türkçede her durumda bulunan ünsüz, Divanda da her durumda bulunur. Argucadaki durumu ise şu şekildedir. Söz başında kanu (hangi), katkıç (çıyan), koş (her şeyin çifti) söz içinde kullanılmamıştır.

Söz sonu pitrik (fıtıl), bitrik (fıstık),

ş ÜNSÜZÜ

Bu ünsüz Türk lehçelerinde her durumda bulunur. Söz başında sadece alıntı ve yansıma sözcüklerde vardır. Bu durum DLT için de geçerlidir.

Kaşgarlı, ş ünsüzünü Türkçe alfabe (Uygur) alfabeti içerisinde göstermiştir. Divanda her durumda bulunan ş Argucada da aynı durumdadır.

Söz başında şüngle (bitki); söz içinde Baştar (orak), boşu- (boşamak), boşun (boşan), boşut (boşatmak)

Söz sonunda idiş (kadeh, bardak vb.),uluş (şehir)

y ÜNSÜZÜ

Akıcı, tonlu damak ünsüzü olan y, Türkçenin tarihî sürecinden bu güne seyrini takip ettiğimiz ünsüzlerden biridir. Tıpkı yukarıdaki ünsüzler gibi lehçe tasniflerinde yeri önemlidir.

y>c değişimi ile Kıpçak Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayırır. Bu yönüyle Türkologların yaygın görüşüyle birincil y sesi vardır.

Bunun dışında kısmen Harezmi ve Çağatay Türkçesinden itibaren de söz içi ve söz sonu d>z>y değişimi ile de ikincil ses olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak gerek Halaçça gerekse Arguca bazı sözcüklerde esasen y'li veya z'li olması gereken sözcüklerin d'li olması bu sesin birincil olabilme ihtimalini de güçlendirmiştir.

DLT’de bu ünsüz Uygur alfabesinde gösterilmekle beraber bütün Türk lehçelerinde bulunmuştur. Bununla beraber Kaşgarlı, y ünsüzünden bahsederken bazı lehçelerle birlikte Argucadan da söz etmiştir.

Ancak söz varlığına bakıldığında söz içinde bayat (ulu Tanrı’nın adı), sözcüğünde kullanılması ve diğer durumlarda bulunmaması oldukça ilgi çekicidir. Argucanın gramerinin çıkmasıyla ses değişimlerinin belirlenmesiyle bu durum açığa çıkacaktır.

2.1.2.4. GIRTLAK ÜNSÜZÜ

h ÜNSÜZÜ

Türkçede iki çeşit h ünsüzü vardır. Birisi Türkçenin kendi bünyesinde bulunmayan ve sadece alıntı sözcüklerde olan hırıltılı h ünsüzüdür. Kaşgarlı bu ünsüzün Türk Alfabesinde bulunmadığını sadece Hotan ve Kençek Lehçelerinde bulunduğunu belirtmiştir.

Ona göre Hotanlar ve Kençekler doğru Türkçe konuşmazlar ve bu ünsüz de iki lehçeye yabancı dillerden girmiştir. DLT’de h ünsüzü her durumda bulunmasına karşın Argucada bu ünsüz bulunmamaktadır.

Bahsini ettiğimiz h ünsüzlerinden ikincisi Türkçede söz başında bulunmamakla beraber söz içi ve söz sonunda gerek birincil gerekse k>h değişimi ile ikincil olarak tanıklanır.

Bu ünsüzün söz başında asli olarak tanıklandığı tek Türkçe söz konusu Arguca ile benzerliği ile bilinen Halaççadır. Bunun dışında sadece alıntı ve yansıma sözcüklerde bulunur.

Kaşgarlı Halaç ve Oğuzların söz başındaki k ünsüzünü h’ye çevirdiğini belirtmiş ayrıca bunun dışında Halaçça kaydıyla verdiği *hana*, *hata* gibi örneklerde de her ne kadar belirtmese de söz başı h türemesine yer vermiştir.

Bu ünsüz ise Argucada iki yerde geçmektedir. Söz başında hıyarmaraz (ırgat) ve söz içinde tarhan (bey anlamında bir unvan) sözcüklerinde tanıklanır.

2.2. Ses Değişmeleri

2.2.1. Ünlülerdeki Değişmeler

DLT’de ünlü değişmeleri ile ilgili kesin bilgiler verilmemekle birlikte bazı sözcüklerde varyantlaşmanın olduğu belirtilmiştir. Bu sözcüklere kimi zaman lehçe kaydı düşülmüş kimileri için de herhangi bir lehçe kaydı verilmemiştir.

Lehçe kaydı verilmemiş olan sözcükler ise Karahanlı Türkçesi içerisinde bulunan sözcüklerdir. Bu sözcüklerde yaşanan ikili biçimin nedeni de her ne kadar Karahanlı Türkçesi bir yazı dili haline gelmiş olsa da bölgesel ağızların yazı diline etkisidir.

2.2.1.1. Ünlü Nöbetleşmeleri

Türkçenin her devrinde yaşandığı gibi Karahanlı Türkçesi ve onun bir eseri olan DLT’de de nöbetleşmeler tanıklanmıştır. Bunların bir kısmı farklı ifadelerle Kaşgarlı tarafından verilmiş bir kısmı da eserin farklı bölümlerinde farklı biçimlerde yazılmıştır.

Biz bu başlık altında ve diğer başlıklarda sadece Argucaya ait değişmelerden bahsetmekle yetineceğiz.

o~a Nöbetleşmesi

Argucaya ait verilen tek nöbetleşme budur. Bu nöbetleşme sadece söz başında görülür. Çağı~çoğı (gürültü) Diğer taraftan aynı sözcükte n türemiş olan çoğladı~çağladı (bağırdı) sözcüğünde de aynı nöbetleşme görülmektedir.

Ancak Kaşgarlı hangi söyleyişin daha doğru olduğunu belirtmemiştir.

2.2.1.2 Ünlü Düşmesi

Türkçede ünlü düşmesinin sebebi ünlünün vurgusuz olmasıdır. Yani Türkçede söz içinde dar, vurgusuz, orta hece ünlüsü düşer.

DLT’de de bu durumda birçok ünlü düşmesine rastlanmıştır. Fakat Arguca kaydıyla verilmiş olan tek bir sözcük tanıklanır. O da çamur anlamına gelen balık sözcüğüdür.

balk: Kaşgarlıya göre Türkçede en az iki sakin bir arada bulunur. Ancak bu sözcük ayrıksıdır. Oğuzlar ve Arguların balık sözcüğünü balk şeklinde söylendiğini belirtmiştir.

2.2.1.3. Ünsüz Değişmeleri

ny>n Değişimi

Uygur döneminde Gabain'in de dediği gibi Köktürkçede birleşik ny sesiyle gösterilen sözcükler Uygurcadan itibaren y ve n olarak ikiye ayrılmıştır.

Diğer taraftan Tekin ise bu birleşik ny sesi Orhun Türkçesinden itibaren bir taraftan birleşik ny devam ederken bir taraftan da vn ve y şeklinde ayrıştığını belirtir (Tekin:2002, 71).

İşte bu ayrılmanın neticesinde Uygurca'nın y ağzını Karahanlılar ve onun takipçisi olan diğer tarihî Türk lehçeleri; n ağzını da sözünü ettiğimiz argular takip etmiştir.

Kaşgarlı'nın da ifade ettiği gibi Argular n tarafındadır. Türklerin anlamındaki koy dediklerine argular kon derler. Yine aynı şekildehangi anlamındaki kayuya kanu derler. Buradan Kaşgarlı'nın Türkler dediği boyun Karahanlılar olduğunu anlıyoruz.

Kaşgarlı çoğu yerde Türklerin y'li söylediği çoğu sözcüğün Argular tarafından n'ye çevrildiğini belirterek burada y>n değişiminin olduğunu belirtmiştir. Kaşgarlı'nın burada düştüğü yanlış bu durumu bir değişim olarak vermesidir.

Oysaki y>n meselesi bir ses değişimi değil, Eski Türkçeden bu güne gelen bir ayrışmadır.

Argularla birlikte n tarafını takip eden diğer bir lehçe de Halaççadır. Argucada olduğu gibi Eski Türkçedeki birleşik ny sesini n'ye çevirirler.

Bu durum, Halaççanın eski Arguca olduğunu ya da Arguca ile Halaçça arasında benzerlik olduğunu düşündürmektedir. Akartürk Karahan konuyla ilgili çalışmasında

ortak sözcükleri bir tablo hâlinde sunmuştur. Biz de kendisinden aynen aktarıyoruz (Karahan: 2013, 232).

Tablo 2.1: Halaç-Argu Benzrlığı

op [29] “harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz (Ar. ar-rakis min at-tırân)”		op (Kırgız T.)
şupla [609-610] “kökü yenen bir bitki”		
tap [600] “elek (Ar. munhul)”		
tarhun [219] “İslamlıktan önce verilmiş bey anlamında bir unvan (Ar. amir)”		
tana [549] “kişniş tanesi, tohumu vb. (Ar. ...)	dâna “tohum, çekirdek”	(Oğuz, Kıpçak)
tüşrüm [243] “eğirilmiş ip yumağı (Ar. kull dajaja min al-gazl)”		
tudrıç [228] “gübre (Ar. zibl)”		
tumsa [213] “minber (minbar)”		
udluk [62] “sığır vb. hayvanların yattığı yer (Ar. mabit al-bakar min al-drı)”		
uluş II [43] “şehir”		
urğa [76] “büyük ağaç (Ar. dawha)”		

Kaşgarlı'nın Arguca ile ilgili verdiği örnekleri ise şu şekilde sıralamak mümkündür. Kon~koy (koyun), çıgan~çıgay (yoksul), kanu~kayu (hangi), kön~köy (yanmak), kanak~kayak (kaymak).

Bunun dışında Divanda verilen kimi n'li şekiller için de lehçe kaydı verilmemiştir. Kaşgarlı'nın ifadelerinden yola çıkılarak 11 yy'da n'li kullanımın tanıklandığı Arguca dışında herhangi bir lehçeye rastlanmadığından bu sözcüklerin de Arguca olduğu düşünülebilir. mayda~kanda, sarkıyuk~sarkınuk, bakayak~bakanak.

Bunun dışında ilgi çekici olan bir diğer durum ise 13. yy etimolojik sözlüğü olarak belirtilen sözlükte bu sözcüklerin n’li biçimlerinin yer almış olmasıdır.

d>z MESELESİ

Eski Türkçeden beri takip ettiğimiz söz içi ve söz sonu d sesi tarihi gelişim içerisinde Karahanlıcadan itibaren z ile bir başka deyişle diş arası d ile gösterilmiştir. Harezmi döneminden itibaren bu gösterimin yanında yer yer y’li örneklere de rastlanmıştır.

Çağatay döneminde ise tamamen y’dir. Argucada ise tersi bir gelişim göstermektedir.

Testi anlamına gelen “küzeç” sözünü Kaşgarlı’ya göre Türkler yani Karahanlılar “küdeç” şeklinde söylerler. Sözcüğün *küzeç* şekli Argucaya aittir. Burada aklımıza gelen iki soru işaretidir. Birincisi Acaba bu z’li yazım Eski Türkçenin bazı dönemlerinde var mıydı, eğer varsa Arguca bu dönemlerde konuşuluyor ve bu z’li yazımdan etkilenmiş miydi?

Henüz bu soruların cevabı netlik kazanmış değildir ancak Köktürk yazıtları dışındaki yazıtların taranması, Arguların tarihinin aydınlatılması, Halaççada bu sözcüğün ve benzerlerinin seyrinin incelenmesiyle netlik kazanacaktır kanısındayım.

III. BÖLÜM

3. BİÇİM BİLGİSİ

3.1. İSİM BİÇİM BİLGİSİ

İsim, varlıklara, eşyalara, durumlara verilen adlar olarak tanımlanır. Dillerde hareket dışındaki her şeyi açıklamak için isimlerden yararlanır.

Bu durum şüphesiz Türk dili için de geçerlidir. Biz bu bölümde DLT’de geçen isimleri çekim ve yapım eklerini Arguca ve diğer lehçeler açısından karşılaştırılmaya çalışılacaktır.

3.1.1. İSİM ÇEKİM EKLERİ

3.1.1.1. ÇOKLUK EKLERİ

Türk dilinde çokluk kategorisi bir nesnenin birden fazla olduğunu gösteren ektir. Bu ekin bulunduğu nesnelere en az iki adet olmalıdır.

Ancak çokluk ekiyle kullanılmamış isimler ise teklik değil belirsiz durumdadır (Nalbant: 2008 24). Bu durum da çokluk ekinin isimle ilişkili olduğunu anlıyoruz.

Gabain ise çokluk ekinin ve çokluğun nasıl ifade etmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre çokluk; ekler, son çekim edatları ve bazı vasıflıklarla ifade edilebilir. Bu şekilde bir ifade yoksa bu teklik ifadesi değil, belirsizlik ifadesidir (Gabain: 1988 63-64).

Çokluk eki tek tek fertlerin yahut işlerin ifadesi için kullanılır. Çokluğu ifade eden sayı sıfatları ile birlikte kullanılabilirler. Üç ugrılar.

Ancak gerek Altayistik üzerine çalışanlar gerekse Türkologlar Altay dillerini diğer dil ailelerinden ayırırken verdikleri on dört maddede sayı sıfatları ile birlikte çokluk ekinin kullanılmadığını belirtmişlerdir. Ve üç silahşörler, kırk haramiler gibi durumların istisna olduğunu belirtmişlerdir. Eski Türkçeden bu güne çokluğu belirtmek için farklı ekler kullanılmıştır. Bunlar arasında en fazla kullanılan ek +lAr ekidir. Bunun dışındaki ekler de sırasıyla açıklanacaktır.

+An

Ana Türkçeye Moğolcadan girdiği düşünülen eklerdendir. Bu ekin Türkçede ilk defa kullanıldığı yer Eski Türkçenin başlangıcı sayılan Köktürkçedir.

Bu dönemden sonra da ek sınırlı sayıdaki sözcükte kullanılmıştır. Ancak ek kullanıldığı sözcükle kalıplaştığından ekin kullanıldığı sözcükler ayrıca çokluk eki almıştır. Gabain ekin “sadakat ve kuvvetlendirme ifadesi” olduğunu söylerken Talat Tekin ise Moğolcadaki +n ekiyle bağdaştırmaktadır (Gabain: 1988, 44; Tekin: 2002, 103).

Nitekim oğlan sözcüğüyle ilişkili olduğunu düşündüğümüz DLT’deki Arguca söz varlığında geçen oğla sözcüğü de dikkate alınırrsa Tekin’e hak verilebilir. Argucada genç yiğit anlamına gelen oğla +n çokluk ekiyle oğlan yapılmış olabilir. Bu ekin Türkçede kullanıldığı iki sözcük oğlan ve erendir. Bu sözcüklerin her ikisi de Türkçede madde başı olarak verilmiştir.

Kaşgarlı bu ekin kullanımına da bu sözcüklerle birlikte değinmiştir. Ona göre “oğlan: her çocuğa da oğul denir. Bu sözcük kural dışı çokluk yapılmıştır, oğullar diye de çokluk yapılabilirdi”. Bununla beraber eren sözcüğü için de aynı şeyleri söylemiştir.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Ögsüz akın binip tokuz eren sançdı ordug birmedi (KT, K 9)

Tengri teg teñride bolmış Türük Bilge Kagan, bödke olurtum. Sabımın tüketi

Eşid. Ulayu iniygünüm, oğlanım, birki oğuşum (BK, K 1)

Nizvanılarning tarıkmakı bolsar ol üküş az tözün erenlerning ötrü bolur (Üİ, 112b,6)

Ajunda ne yanglıg eren togdı kör

Bir ança yorıdı yana öldi kör (KB, 234)

Yigit erdi oylan kılınçı amul

Ukuşlug biliglig hem öglüg köngül (KB, 462)

Süngekke yilig teg erenke bilig

Eren körki akl ol süngekning yilig (AH, 89, 90)

Bardı eren konuk körüp kutka sakar

Kaldı yawuz oyuk körüp ewni yıkar (DLT, C I, 85)

Oylan eretti (DLT, C I, 208)

Oylan suwda çomdı (DLT, C II, 26)

+t

Yine eski Türkçeden beri sınırlı sayıda da olsa kullanılan çokluk eklerinden biridir. Köktürkçede *tarkat* ve *tigit* olmak üzere iki sözcükte görülen ek, diğer tarihî Türk lehçelerinde de sınırlı sayıda kullanılmıştır.

Ekin etimolojisi üzerine tartışmalar olsa da yaygın görüş ekin Moğulca +t, +d ekleriyle ilişkisi olduğudur.

Gabain ekin rastgele kullanıldığını ve ekin anlamının bilinmediğini söylemektedir (Gabain: 1988 46-62). Ona göre belirtilen nedenden dolayı ve ekin getirildiği sözcüğün üzerine ayrı bir çokluk eki getirilmiştir.

Fakat bu duruma çalıştığımız hiçbir metinde rastlamadık. Karahanlı Türkçesinde ise ek yukarıda sözünü ettiğimiz sözcüklerde kullanılmıştır. Bunun dışında DLT’de ise *tigit* sözcüğü madde başı olarak kullanılmış, bu ekte bilgi verilmiştir.

Kaşgarlı ’’*tigit* kelimesi için bu kelime tiginin çoğuludur, bu kelime aslında köle anlamında olup daha sonra bey çocuklarının ünvanı olmuştur’’ ibaresine yer vermiştir.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Anta kisre inisi kagan bolmış erinç, oğlıtı kagan bolmış erinç (KT, BK, D 5)

Anta Tongra yılpagutı bir uguşug Tongra Tigin yogınta egire tokıdım (BK, D 31)

Netegin ol şmnanç kiginç birü ol bayagutka sözledi (Üİ, 113a; 12)

Kimi beg törütmek istese bayat

Birür aşnu kıl k yang ukuş yüg kanat (KB, 1934)

Kılınçı karı körse yaşı yigit

Angar munglug arzun öge ya tigit (KB, 1868)

+gUn

Türkçenin Moğolcadan aldığı bir başka çokluk eki de +gün'dür. Bu ek eski Türkçede olmasına karşın sık kullanılmayan eklerdendir. Ekin kökeni Türkologlar tarafından Moğolcaya dayandırılmış, Moğolca gün ile karşılaştırılmıştır. Buna karşın Rasanen ise insanlar anlamındaki künün sözcüğüne dayandırmıştır.(Rasanen: 1957 ,54) Hamilton ise ekin kökeninin Çince olduğunu söylemiş, Çince sürü, kalabalık anlamındaki qun olabileceğini bildirmiştir. Bununla beraber Hamilton, Çince geçiren bu sözcüğün ek olarak kullanıldığını da söylemiştir.

Ekin Argucada ise karşılığı bulunmamaktadır. DLT'de Arguca kaydı ile düşülmüş sözcüklerde bu eke rastlanmamıştır.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Tengri teg Tengride bolmış Türk Bilge Kagan bu ödke olurtum sabımın tüketi eşidgil

ulayu iniygünüm oğlanım birki uguşum bodunum yırya Tarkat buyruk begler Otuz Tatar...

(KT, G 1)

Ögüm katun ulayu öglerim ekelerim kelingünüm kunçuylarım bunça yeme tirigi
küñ

boltaçı erti (KT, K 9)

Tört körkle kırkın yürüng kümüş yıp engirer (KP, XLII)

Tüngür kagın buluştı

Kırkın takı koluştı

Emdi tişim kamaştı

Altı Torumtayımı (DLT, C II, 110)

+lAr

Gerek Türkçenin her devrinde, gerekse Karahanlı Türkçesinde en fazla kullanılan çokluk eki +lAr'dır. +lAr ekinin kökeni konusunda araştırmacılar tarafından kesin bir birliğe varılamamıştır. Rasanen, eki il- (bağlamak) ve geniş zaman eki olan – r'ye dayandırmıştır. Gronbech ek için kesin bir görüş belirtmemekle birlikte ekin +gUn eki gibi bir çokluk eki olup olmadığının belirlenmesi için yazıtların tamamen okunması gerektiğini belirtmiştir. Altayistik çalışmalarıyla ön plana çıkan Tekin ise ekin Moğolca +nAr ile ilişkisi olabileceğini belirtmiştir. Ek Köktürkçede akrabalık adlarına ve beg sözcüğüne gelirken, uygur Türkçesinden itibaren kullanım sıklığı daha da artmıştır. Karahanlı Türkçesi ve daha sonrası için ise en fazla kullanılan çokluk eki +lar'dır.

Bu ek için Kaşgarlı, asıl çokluk eki +lar'dır, +An ile yapılan çoklukların +lAr ile yapılması gerekir demiştir. Bu ekin Argucadaki durumuna gelindiğinde ise DLT'de Arguca kaydıyla düşülmüş hiçbir sözcükte +lAr eki bulunmamaktadır. Ancak Halaççada çokluk ekinin bu biçimde olması ekin Argucada da olması gerektiğini düşündürmektedir.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kağan bu ödke olurtum. Sabimin tüketi eşidgil. Ulayu ini yigünüm oğlanım biriki oğuşum budunum biriye şadpıt begler yırıya tarkat buyruk begler Otuz [Tatar ...] (ktg1).

ögsüz akın binip tokuz eren sançdı, orduğ birmedi. Ögüm katun' ulayu öglerim ekelerim keliriğünüm kunçuylarım bunca yime tirigi kürig boldaçı erti, ölügi yurtda yolta yatu kaldaçı ertigiz (ktk9).

Bilmetin öçmek tip. Nom-ta bululguluk bolmış öçmekig çatuşkoti (Üİ 123a-5)

Ol ödün inançları buyrukları eşidip ança tep ötüntiler.(KP 8)

Yüreksiz kişiler çerig artatur

Çerig artasa er erig artatur (KB 2284)

Bilişmez kişiler karagu sanı

Karagu yorig yazsa sökme anı (KB 493)

Köni tiyü bilsün kişiler sini (AH 166)

Kodulsa sizler kaçan bildükini aşkare kılmagınça anlar kim katlandılar (RN 29/1672)

Anlar kim hezine kılurlar mallarını bodunka körkitü kirtgünmezler (RN 26/38)

Kendü olar şek içinde tururlar, oynayurlar (36/9/2)

Kitersün köngüllerinde öwkeni (29/16/2)

Kılıklarda edgü kılık kodkılık (AH 270)

Keldi berü tugragı

Özi kuyı tıragı

Alplar kamug tirkeşür (DLT,C III, 65)

Kelinleyü aktımız

Kendler üze çıktımız

Furkan ewin yıktımız

Burhan üze sıçtımız (DLT, C I, 343)

Alplar kökreşdi (DLT, C II, 223)

Beçkem urup atlaka

Uygurdaki tatlaka

Ogrı yawuz itlaka

Kuşlar kebi uçtımız (DLT, C I, 483)

Tegür mening sawımı bilgelege ay

Tınar kalı atatsa kısrak sanı tay (DLT, C III, 158)

Turgan ulug ışlaka

Tergi urup aşlaka

Tumlug kadir kışlaka

Kodtı erig umduru (DLT, C II, 54)

enbiyalar (LN 143 b: 6)

evliyalar (LN 143b:6)

ekabirler (h 49 a: 12)

hevaslar (MAHB. 110: 8)

memalikler (Mahb. 110:8)

meşayihler (Z 268 a : 12)

selatinler sultanlar (Tn 248b : 2)

atlar (EH 106,148) ; (TZ 58b) ; BM 9(16,9) ; (KK 56)

biler (TZ 56a-b, 68b ,71a)

epçiler (TZ 42a4, 58b1)

erler (TZ 42a3);(EH 148)

kiçiler (TZ 58b1,82a4)

+IA

+lAr ekinden başka Türkologlar tarafından sadece DLT’de olduğu bilinen bir başka çokluk eki daha vardır. Bu ek ise +IA ekidir.

Bu ekin kökeni ve ayrı bir çokluk eki olup olmadığı konusunda tartışmalar vardır. Nalbant DLT’de bu ekin yedi yerde geçtiğini belirtmiş, ek ile ilişkili görüşleri de vermiştir (Nalbant: 2008, 27)

Bunun dışında Poppe, Türkçedeki çokluk eki olan +lAr’dan başka +IA’nın olduğunu söylemiştir. Ona göre Moğolcadaki +nAr ekinin kökeni +nA ve +r’dır ve Türkçe için de +IA ve +r şeklinde gelişmiştir.

Dolayısıyla Poppe +lAr ekinin kökünü de +IA’ya bağlamıştır. Lars Johanson ise Türkçe’nin bir lehçesi olan Sonkor Türkçesinde fiillerin çokluk şekillerinde +IA şeklinin varlığından söz eder.

Kaşgarlı, bu ekin +lAr ekindeki +r’nin düşmesi sonucu oluştuğunu söylemiştir. Ancak ekin sadece bu eserde değil Karahanlı Türkçesinin diğer eserlerinde geçmesi, üzerine hal eklerini doğrudan alması ve muhtelif Türk lehçelerinde de geçmesi ekin başlı başına bir ek olduğunu düşündürmektedir. Diğer taraftan +r’nin düşmesi de göz ardı edilemeyecek bir durumdur.

+Z

Her ne kadar çokluk ekleri başlığı altında ele alınsa da bu kategoride kullanılmayan bir ektir. Bunun sebebi de ekin Moğolca çokluk eki olan ve daha çok sayılara gelen +r’dır. +r gibi +z de Türkçede daha çok sayılara ve çift olan organ isimlerinde kullanılır. Ayrıca da 1. ve 2. çokluk şahıs zamirleri de bu ekle biter.

Bu yüzden de çokluk eki olarak düşünülemez. Çünkü çokluk ekleri birden fazla varlığı ifade ederken +z için örneğin birden fazla ben veya senden söz etmek mümkün değildir.

Eki çokluk eki olarak düşündüren biz ve sizdeki birden fazla kişinin kastedilmesidir.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Közde yaş kelser tıda köngülte sıgıt kelse yanduru sakıntım (KT, K-11)

Ekki kamış sış kıyıp ekki közinge sançıp tezdi (KP, LVII)

Tekebbür libasın kedip tap salın

Kerip halkka kögzüng tap uslan salın(tilin)(Arat 62:) (AH, 277-279)

Ol müngüz törpitti (DLT, C II, 327)

Ağız yese köz uyadhur (DLT, C I, 55)

İkkiz oğlan (DLT, C I, 143)

3.1.1.2. İYELİK EKLERİ

Dillerde isimler arasındaki ilişkiyi sağlayan kategorilerden biri de iyelik kategorisidir. Bu kategori kimi dillerde takılar veya farklı belirteçlerle yapılırken Türkçesinde içinde bulunduğu kimi dillerde eklerle yapılır.

İyelik ekleri iki nesne arasında aitlik ilişkisi kurar. Bir başka deyişle bir nesnenin başka bir nesneye, kişiye aitliğini belirtir. Türkçede iyelik eklerinin tarihi sürecine bakıldığı zaman 2. teklik şahıs dışında eklerde görülen bir değişiklik görülmemektedir. Dolayısıyla ek eski Türkçeden beri fazla değişime uğramadan bu güne gelmiştir.

1. TEKLİK ŞAHIS

Eski Türkçeden bu güne kadar belki de hiç değişmeyen eklerden biri de 1. teklik şahıs iyelik ekidir. 1. teklik şahıs iyelik eki Köktürkçede +m şeklinde görülmektedir.

Ancak sözcüğün sonunun ünlüyle bitmesi durumunda sözcüğün ünlüsünün durumuna göre ekin ünlüsü de uyuma girmektedir.

Aynı durum Karahanlı Türkçesi için de söz konusudur denebilir. Karahanlı Türkçesi eserlerinde ekin ünlüsü sözcükle hem büyük hem de küçük ünlü uyumuna girer. Nalbant, DLT’de kimi zaman 1. teklik şahsın eksiz yapıldığını söylemiştir. Argucaya geldiğinde ise DLT’de bu lehçe kaydıyla verilmiş iyelik ekli herhangi bir sözcük verilmemiştir. Bununla beraber bu ekle ilişkili herhangi bir farktan da söz edilmemiştir.

Bu yüzden de 1. teklik şahıs iyelik ekinin Argucada da Karahanlı Türkçesi ile aynı olabileceğini düşünmekteyiz. Tabii ki Halaççanın durumu da bizim için belirleyici olacaktır. Halaççada ise iyelik 1. teklik şahıs eklerinin Eski Türkçe ile aynı olduğu görülmektedir.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Üze kök tengri asra yagız yer kılındukda ekin ara kişi oğlu kılınmış kişi oğlın
üze

eçüm apam bumın kagan istemi kagan olurmış (KT, D 1)

Edi yok kışalım temiş türgiş kagan ança temiş benin bodunum anta erür temiş
(T,1)

Mening elte kazgançım sizing ermez mü (KP, XVI)

Sizinmüş için nizvanalarım yana turgay tip (Üİ, 112a; 15)

Bu kaşım tügüki bu körksüzlüküm

Küçemçi kelirke bu yüzüzlüküm (KB, 816)

Edip Ahmet atım edep pend sözüm

Sözüm munda kalur barur bu özüm (AH, 469, 470)

Aşıç ayur tübüm altun

Kamıç ayur men kayda men (DLT, C I, 52)

Mening kurım ulug (DLT, C I, 324)

İdimni ögermen

Biligni bögermen

Köngülni tügermen

Erdem üze türlünür (DLT, C II, 243)

Berdim sanga kaling

Emdi munı aling

Emgek mening biling

Ugrar tüngür bargalı (DLT, C III, 372)

Aydı: ey anam oğlu (RN 28/28a2)

Meniñ aramda siziñ aranızda (RN 30/12a1)

Tepremez men bu yerdin destur bérginçeke tegi maña atam azu hükm kılsa Tañrı maña (RN 30/4a2)

Kemşiñ anı atam yüzi üze (RN 30/10b1)

ata-m ,uyku-m ,köz-gü-m , baş-ım , til-im ,ok-um , köz-üm , agz-ım ,könl-üm , oğl-um (Küll. R 664a:20)(karş. 59. bölüm).

Başım(TZ 40a 8) ;(KK 43)

Elim (TZ 40a9)

Közüm (TZ 40a9) ;(BM 32 (16,12))

Kulum (EH 118,119) ; (KK 46)

2. TEKLİK ŞAHIS

Türkçenin tarihî sürecinden bu güne kadar geldiğimizde belki de en fazla değişime uğrayan ektir. Bu durumun sebebi bilginiz dışındadır.

Köktürkçede ikinci teklık şahıs iyelik eki için +g kullanılır. Uygur Türkçesine gelindiğinde ise ek, g'nin yanı sıra ñ olarak da karşımıza çıkmaktadır. Karahanlı Türkçesinde ise ng şekliyle görülmektedir. Çünkü bu dönemde ñ sesi, n ve g olarak ayrılmış eklerde ise ng şeklinde karşımıza çıkmıştır.

Argucada ise ek ile ilgili diğer eklerde olduğu gibi her hangi bir bilgi verilmemiştir. Bu yüzden de ekin Karahanlı Türkçesindeki durum ile aynı olduğunu tahmin ediyoruz.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Kurıgaru barıgma bardıg barduk yirde edgüg ol erinç kanıng subça yügürti
(KT,D 24)

Barıgma bardıg barduk yerde edgüg ol erinç kanıng ügüzçe yügürti süngüküg
tagça yatdı (BK, D 20)

Yörügler üze tözün yol birle birikser yme inçip bo bilip öçmekning yok erür (Üİ,
116b; 1, 2)

Ayıtı ilig aşnu odgurmışıg

Ayur sözle keltür sözüngni bışıg (KB, 3842)

Negü söz yorıdı ne boldı işing

Tileking ne boldı kelürmü işing (KB, 3843)

İştıp ata anangning sawların kadırma

Neng kut bulup küwezlik kılıp yana kuturma (DLT, C I, 508)

Algıl ögüt mindin ogul erdem tile

Boyda ulug bilge bolup bilging üle (DLT, C I, 51)

Öngdün nelek yalwarmading kaç kata berding tawar

Tulumlug bolup katındıng kanıg emdi yer suwar (DLT, C I, 498)59

Sening kördüküng körmedüküng bir (DLT, C II, 42)

Aydı sening udhu

Emgek telim udu

Yumşar katıg ödü

Könglüm sanga yügrük (DLT, C I, 110)

Ey Harun karındaşı, ermaz seniñ atañ yawuz er hem ermez seniñ anañ yawuz işlig (31/11b3)

Neçe üküş uluşdın ol katıgrak küçün seniñ elindin ol kim çıkardı séni (31/11a3)

Algıl elging birle bir bag cefan (34/64a1)

ata-n, uyku-n,közü-n, baş-ın, til-in, ok-un, yüz-ün, agz-ın, könl-ün, ogl-un, oklar-ın (Küll. R 664a:20)(karş. 59. bölüm).

Avuzung (CC 141,9)

Başing (TZ 40a10, 90a10)

Eling (TZ 40a11)

İlgering (TZ 74a11)

Közüng (TZ 40a11)

3. TEKLİK ŞAHIS

Üçüncü teklik şahıs ekinin kökeni ve ekin şekli hakkında tartışmalar söz konusudur. Bu tartışmalar, hem ekin nasıl olduğu hem de ekin nereden geldiği konusudur.

Eski Türkçenin ilk devresi olan Köktürkçede 3. teklik şahıs eki +sI, +I olarak verilmiştir. Bu ek, düz ünlülerle uyuma girerken yuvarlak ünlülerr ile uyuma girmez. Yani bir başka değişle ekin sadece düz ünlülü biçimleri kullanılmıştır.

Karahanlı Türkçesine gelindiğinde ekin az da olsa uyuma girdiği görülmektedir. Ek, KT eserlerinde +I ve +sI olarak verilmiş, DLT’de ek ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Kaşgarlı’nın ek ile ilgili ifadesi şu şekildedir:

+sI: kelimenin sonu sakın olursa gelir. Harekeli olursa +I gelir. Ata kelimesinin sonu sakındır. İzafet yapıldığı zaman atası derler. Ana kelimesi de böyledir.

İzafet yapıldığı zaman anası denir, anai denmez. Çünkü bir kelimedede üç yumuşak harf toplanmaz. Kaşgarlı her ne kadar eki izafet edatı olarak değerlendirse de bugün için bile geçerli olan tespitler yapmıştır. Argucada ise eke dair her hangi bir farktan söz edilmemiştir.

Talat Tekin ise eki, +s(I)n şeklinde değerlendirmiş, Ana Altayca *in zamirine dayandırmıştır. Ayrıca akrabalık adlarının ardından gelen +sI ekinin çokluk eki olduğunu düşünmüştür (Tekin:2002, 131-138)

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Tabgaç bodun sabı süçig agısı yımşak ermiş.(KT, G-5)

Anta kisre inisi kağan bolmış erinç oğlıtı kagan bolmış erinç. Anta kisre inisi

eçisin teg kılınmaduk erinç oğlı kangın teg kılınmaduk erinç (BK, D-5)

Akıgsızı kayu ol tip karik sözler (Üİ, 97a-2)

Kaltı yol tözünler kirtüsi ulatı üç itigsizler erür (Üİ, 97a-4)

Bular erdi din hem şeriât köki

Bular yüdti kafır münafık yüki (KB, 59)

Tapug beg tapısı öze bolmasa

Yaramaz tapıgı neçe emgese (KB, 840)

Tekebbür libasın kedip tap salın

Kerip halkka kögzüng tap uslan tilin (AH, 277-278)

Eren arıg ürpeşür

Öçin kekin irteşür

Sakal tutup tartısur

Kögsi ara ot tüter (DLT, C I, 230)

Tegre awıp egrelim

Attın tüşüp yügrelim

Arslanlayu kökrelim

Küçi anıng kewilsün (DLT, C II, 13)

Mıng kişi yulugı bolup özünge

Bergeler özün anıng közinge (DLT, CIII, 14)

Idu berüp boşuttum

Tawar yulug taşuttum

Eren esin eşüttüm

Yükün barça özi çıgdı (DLT, C I, 210)61

Yatning yağlıg tiküsinden özning kanlıg yudhruk yağ (DLT, C III, 43)

Iddımız olar üze kaçu akını (33/ 37b3)

Kim kim tansa imanka çın-ok yokaldı anıng ‘ameli (27/20b2)

ata-sı, ya-sı, uyku-sı, közgü-si , baş-ı , oK-ı , köz-i , köngl-i , ogl-ı , singli-si
(Küll. R 664a:20)(karş. 59. bölüm) (Küll. R 664a:20)(karş. 59. bölüm).

Altı(-nda) T(53)

Başı (CC 86,12,90,11) ; (TZ 40a13); (BM 12 (16,13)), (KK 43)

1. ÇOKLUK ŞAHIS

Birinci çokluk şahıs iyelik eki, Eski Türkçeden bu güne pek fazla değişime uğramamış, sadece uyum yönünden değişmiştir.

Köktürkçede bu ek +mIz şeklinde görülmüş, ek düzlük-yuvarlaklık ve kalınlık-incelik uyumuna girmiştir. Aynı durum Uygur Türkçesinde de devam edilmiştir. Uygur Türkçesinde de ek hem uyum hem de biçim bakımından herhangi bir değişime uğramamıştır.

Karahanlı Türkçesinde ise ek, +ImIz şeklinde görülmüş, ek kalınlık-incelik uyumuna girmişken düzlük-yuvarlaklık bakımından uyum dışı kalmıştır. Nalbant, DLT’de ekin sınırlı sayıda kullanıldığını belirtmiştir.

Kaşgarlı, ekin biz zamirinden bozma olduğunu söylemiştir. DLT’de geçen ifade şu şekildedir: miz, bizden çevrilmiştir. Nasıl ki biz bardımız derler “biz gittik anlamındadır.” Bu kural bütün isimlerde ve fiillerde birdir.

Argucada ise ek için bilgi verilmediğinden Karahanlı Türkçesi ile aynı olabileceği kanaatindeyiz. Diğer taraftan şahıs eklerinde gerçekleşen yuvarlaklaşma dolayısıyla iyelik eklerinde de yuvarlaklaşmanın olduğunu düşünmekteyiz.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Oguzda eki üç bing sümüz kelteçimiz bar mu ne (T, 7)

Kangımız eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bolmazun tiyin Türük bodun için

tün udımadım küntüz olurmadım (KT, D 26, 27)

Tengridem közümüz üze bo çambudıvıp yirtünçü yir suvug könüp küyü küzetü

tegintükümüz için anın bizing yirtünçü küzetçi tip atımız teginür (AY, 401; 7, 8, 9, 10)

Bizing könglümüz öldi bolga bu kün

Hava nefis me kıldı boyun ked yogun (KB, 4913)

Bizing kopgumızni küder bu kutu

Küder kelgümüzni olar ay botu (KB, 5342)

İdimiz yarlığı (DLT, C I, s. 87)

Bizning anda bir çart algumuz bar (DLT, C I, 341)

Atımız (DLT, C I, 328)

Üstüvar kılğıl adaklarımızni (25/14/B3)

Eger ölse-miz bolsa-miz toprak yime kurug süngük bizler mü koparılır-miz yime ozakı atalarımız? (34/20b1)

Kaçan keldi erse olarka bizin ayetlerimiz birle ançada olar andın külerler (36/56b3)

Ata-mız, boy-umuz, közü-miz, könl-ümüz , sonl-ımız-ça (B 124b:12)

Aramız(-da) (T,53)

Başımız (TZ 40a9)

Beymiz (CC 122,22,123,10,137,19)

2. ÇOKLUK ŞAHIS EKİ

Eski Türkçeden bu güne kadar gelindiğinde belki de ng sesinin ayrışması dışında değişmeyen eklerden biri de 2. Çokluk şahıs iyelik ekidir.Ekin tarihi sürecini inceleyecek olursak eski Türkçenin ilk devresi sayılan Köktürkçede ekin +(I) ɲ (I)z

şeklinde görüldüğü bilinmektedir.(Tekin:2002,103). Uygur Türkçesine gelindiğinde damak n'sini oluşturan ng sesi ayrışmış ,doğal olarak bu durum 2. Çokluk şahıs iyelik ekini de etkilemiştir.Yani Eski Uygur Türkçesinden itibaren ek +ngIz şekline dönüşmüştür.Bu durum Eski Uygur Türkçesinden Çağatay Türkçesine kadar devamlılığını korumuştur.

Argu Lehçesi için Kaşgarlı herhangi bir kayıt düşmemiş, bu sebeple de bizim lehçe hakkında tespit yapmamızı zorlaştırmıştır. Bu yüzden de ekin Argucadaki durumu için herhangi bir söz söyleme hakkımız bulunmamaktadır.Ancak eserde kayıt düşülmemesinden dolayı ekin Karahanlı Türkçesiyle aynı olduğu kanısındayız.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Ol ödün inançları buyrukları eşidip kanka inçe tep ötüntiler.(KP VIII)

Küşüşleri kentü kentü köngülleri bütsün kansunlar (AY, 120; 8, 9)

Balçık balık yogrulur

Çıgay yawuz yıgrılır

Erngekleri ogrulur

Odguç bile ewrişür (DLT, C I, 248)

Ewiñler yarlıkamakka İdingizdin (25/5/b3)

Kopsa siz namazka yung adaklarıñızni iki aşukunguzka tegi (27/21a3)

Tangrı çıkardı sizlerni analarınız karınlarındın (30/71a3)

Ata-nız, çerig-ingiz, hüsn-üngiz, zülf-ingiz, söz-üngiz, yüz-üngiz, öz-üngüz

(FK 68b:7,27b:1)

söz-üngüz (LN 146b:6, I Div.49:9.)

başingiz (TZ 40a11)

elingiz (TZ 40a12)

közingün (TZ 40a12)

kulmuz (EH 119) ; (KK 46)

yazuhunguz (CC 125 ,31)

3. ÇOKLUK ŞAHIS EKİ

Bu ek, Köktürkçede genelde üçüncü teklik şahıs iyelik ekiyle aynı kullanılmıştır. Yani +sI hem teklik hem de çokluk şahıs için kullanılmıştır. Talat Tekin'in akrabalık eklerine gelen üçüncü çokluk şahıs iyelik ekini çokluk eki olarak değerlendirmesi de bundandır.

Uygur Türkçesine gelindiğinde ise bu kullanım devam etmekle beraber, esas çokluk şahıs eki olan +lArI kullanılmaya başlanmıştır. Karahanlı Türkçesinde ise +lAr'ı tamamen kullanılmıştır. İyelik ekleri ile ilgili aşağıda verilen tablo eklerin tarihî lehçelerden bu güne olan durumunu anlatmaktadır.

Tablo 3.1: Tarihi Türk Lehçelerinde İyelik Ekleri

	I.Teklik Şahıs	II.Teklik Şahıs	III.Teklik Şahıs	I.Çokluk Şahıs	II.Çokluk Şahıs	III.Çokluk Şahıs
Köktürk (Orhon Türkçesi)	{+(X)m}	{+(X)n̄} {+(X)g}	- {+(s)i} - {+(s)I}	{+(X)mXz}	{+(X)n̄(X)z}	{+(s)i} - {+(s)I}
Uygur Türkçesi	+m	+ng	+l/i, +sı/+si	+m(X)z,+m(U)z	+ng(X)z	+ları / +leri
Karahanlı Türkçesi	+m I +Im I +Um	+n̄ +In̄ I +Un̄	+I +U +sl	+mIz/ImIz /UmIz/UmUz	+nIz/+In̄Iz/ +n̄Uz/+Un̄Iz/+Un̄Uz	+LArI
Harezmi Türkçesi	+m I +Im I +Um	+n̄ +In̄ I +Un̄	+I +U +sl	+mIz/ImIz/UmIz/UmUz	+nIz/+In̄Iz/+n̄Uz/+Un̄Iz/+Un̄Uz	+LArI
Çağatay Türkçesi	+m I +Im I +Um	+n̄ +In̄ I +Un̄	+I +U +sl	+mIz/ImIz/UmIz/UmUz	+nIz/+In̄Iz/+n̄Uz/+Un̄Iz/+Un̄Uz	+LArI

Tarihî Türk lehçelerinde şu örnekler verilmiştir:

Tanukuluk bérür adakları (36/16a2)

Ol kün kim ıstıur anıñ üze tamug otı içre dag baslur anın birle alınları hem yanları hem arkaları.(29/26a3-26b1)

Meger anlar kim ulaşurlar bodunka siziñ ara hem olar ara üstüvarlıkazu kelseler szike tarusa köküzleri tokuşmak siziñ birle azu tokuşmakka bodunları birle (26/56a2)

alarınğ ata-sı (Küll.s 746b:22)

sagar-ları (Mahb. 78:17),

beyt-i (SS 208:94)

araları (-nda) (T,53) ; (BM 8 (14,6))

bileleri (-nde) (T,54)

işleri (-ni) (CC 142,22)

kocaları (EH,121) ; (TZ,72a4) ; (KK,56)

3.1.1.3. AİTLİK EKİ

Aitlik eki bir nesnenin başka bir kişi veya nesneye aidiyetini belirtir. Bu yüzden de iyelik eklerine işlev yönünden benzer.

Her ne kadar yapım eki gibi düşünülse de üzerine yardımcı ses alma, çekim ekinden sonra gelme, yeni bir sözcük veya anlam türetmememe gibi özelliklerden dolayı çekim eki özelliği taşımaktadır. Ekin etimolojisi hakkında farklı görüşler vardır.

Gronbech, ekin +k ve üçüncü şahıs iyelik ekinden oluştuğu görüşüne sahipken Benzing, aynı ekin yönelme ve üçüncü şahıs ekinden oluştuğunu söylemektedir. Hamilton ise ekin alıntı olduğunu söylemekle beraber ekin İran dilinden ödünçleme olduğunu belirtmiştir. Hamilton'un ek ile ilgili görüşleri şu şekildedir: +mI / +kI zaman ya da mekânla ilgili aitlik ya da konum bildiren addan ad türeten ek: “-e ait olan (şey) olan (şey) bulunan şey” . Bu ek aşağı yukarı ilgi adıyla aynı rolü oynar. Büyük bir

olasılıkla İran dilinden ödünçlemedir: krş. Sogdca ilgi ve bağıllık adlı ki, Türkçe ki. Hamilton, ek ile ilgi görüşlerinde Farsçadan kim olarak alınmış ve ki yapılmış olan bağlaç ile aitlik eki olan +kI'yı karıştırmıştır (Nalbant: 2008, 36-36).

Ek ile ilgili Gabain, +kI, nadiren kI aitlik içinde bulunma bildirir. Nadiren isim ekseriya sıfat yapar demektir. Köktürkçede ek daha çok sıfat yapan ek durumunda olduğu için yapım eki olarak karşımıza çıkar. Bu haliyle uyuma girmiştir. Karahanlı Türkçesinde ise ek hem yalın isimlere hem de hal eki almış isimlere gelir ve ek sözcükle uyum içerisindedir (Gabain: 1988, 44).

Karahanlı Türkçesindeki bu durum DLT için de geçerlidir.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Üçi yazkı yılduz üçi yaykı bil

Üçi küzki yılduz üçi kışkı bil (KB, 142)

Kiçeki tüşüngke yörügi adın

Yana körse küntüz körügi adın (KB, 5996)

Kidinki keligli kişiler ara

Anıng zikri tangsuk ediz bolsu tip (AH, 75, 76)

Bardı közüm yarıkı

Erkektin azutişidin ol (30/97/b2)

Tangrı adıncı mu korkar sizler? (30/55/a3)

Ol Tangrıka köklerning hem yerlerning mülki hem ol iki arakı (27/32b1)

Kaçan kim aytılsa olarka: negü indürdi. Ayurlar: aşnukılarnıng bitimiş sörçekleri
. (30/38/b3)

Burungı (CC 74,6)

Erteği (CC 130,10)

Esregü (kün) (T 48 (56-57))

Üstüngi (ata) (CC 144,9)

Köktegiler (CC 125,39)

3.1.1.4. HÂL EKLERİ

Dillerde durumları, olayları vb. anlatmak için sadece isimler yetmez. O ismin gerçekleştirdiği işi, oluşturduğu durumu anlatmak için fiile ismi bağlamak için bağlaca ismin yönünü, durumunu bildirmek için edat ve zarfa ihtiyaç vardır.

İsmin bu sayılan sözcük türleri ile de tek başına ilişki kurması mümkün değildir. Başka bir deyişle söz dizimi içerisinde sözcük türlerinin işleve girmesi isimlere bağlıdır.

Bu ilişki de çeşitli eklerle sağlanır bu ekler hâl (durum) ekleri olarak adlandırılır.

Birçok dilde hal kategorisi mevcuttur. Bu kategori kimi zaman ön ve son takılarla yapılırken kimi zaman da eklerle yapılır.

Türkçede eklerle hal kategorisini oluşturan dillerdendir. Türkçede hal eklerinin sayısı ve adlandırılması konusunda tartışmalar mevcuttur.

Muharrem Ergin hâl eklerini yalın hâl, ilgi hâli, yapma hâli, yaklaşma hâli, bulunma hâli, uzaklaşma hâli, eşitlik hâli, vasıta hâli ve yön gösterme hâli olmak üzere dokuz başlığa ayırırken (Ergin: 2013, 228). Tahir Nejat Gencan ise dil bilgisi kitabında +I durumu, +A durumu, +dA durumu, +dAn durumu şeklinde ayırmıştır.

Tahsin Banguoğlu ise Türkçede yapım ekleri dışında yer alan ekler dışındakileri hâl eki olarak belirtmiştir. Ona göre Türkçenin işleyişini içeren imsi, lik ekleri dışında on kadar ad hâli vardır.

Banguoğlu, Türkçedeki hâl eklerini iç çekim eki ve dış çekim ekleri olarak ayırmış, iç çekim eklerine ismin hâllerini vermiştir. Hâl eklerini kim hâli, kimi hâli, kime hâli, kimde hâli, kimden hâli ve kimin hâli olarak ayırmıştır.

Buradan Banguoğlu'nun ismin hâllerini özneye göre belirlediğini düşünmüştür. Konuya farklı bir bakış açısıyla yaklaşan Gabain ise mantıki ve gramatikal işleyişe göre ismin hâlleri ile ve son çekim ekleri arasında herhangi bir fark yoktur demiştir.(Gabain: 1988, 63).

Buna karşın Eski Türkçede hâl eklerini belirsiz hâl, ilgi hâli, yaklaşma hâli, yükleme hâli, bulunma-ayrılma hâli, ayrılma hâli, vasıta hâli, eşitlik hâli, yön hâli olarak değerlendirmiştir. Burada Gabain'in ayrılma hâlini hem ayrı olarak hem de bulunma hâli olarak vermesi son derece ilginçtir.

Tahminimizce burada Köktürkçedeki bulunma hâline ayrılma hâli olarak temas etmiştir.

Talat Tekin ise Orhun Türkçesinde dokuz ad vardır demiş ve bu ekleri yalın durum, belirli nesne durumu, ilgi durumu, verme-bulunma durumu, bulunma-çıkma durumu, yönelme durumu, eşitlik durumu, araç durumu, birliktelik durumu olarak açıklamıştır. Tekin de Gabain gibi eklerin birbirinin yerine geçme durumuna göre sınıflandırma yapmıştır.

Karahanlı Türkçesinin gramerini yapmış olan Necmettin Hacıeminoğlu, ise hâl eklerini yalın hâl, ilgi hâli, yükleme hâli, yönelme hâli, bulunma hâli, ayrılma hâli, eşitlik hâli, vasıta hâli, gösterme hâli olmak üzere ayırmıştır (Hacıeminoğlu:2008, 29-31).

Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesini hâl eklerini karşılaştıran Taşbolot Sadıkov, ise her iki Türk lehçesindeki ekleri tablo halinde vermiştir. Bu tabloda hâl eklerini yalın, tamlayan, yönelme, belirtme, kalma, çıkma şeklinde vermiştir.

Yunis Memmedov, Azerbaycan Türkçesi ile yazdığı Orhun-Yenisey Abidelerinde adlar isimli eserinde Adlıg, yiyelig (ilgi), yönlüg, istigamet, tesirlik, yerlik, çılışlık, ve birgelik-vasitelik olmak üzere sekiz hâl bildirmiştir.(Memmedov: 1979 36-75). Buna karşılık Caferoğlu ise genitif, akuzatif, datif, lokatif, ablatif, instrumental, allatif-direktif, ekvatif ve komperatif olarak hâl eklerini sıralamıştır. Caferoğlu'nun bu güne kadar yapılmış çalışmalardan esas farkı yabancı karşılıkları kullanmakla birlikte komparatif (karşılaştırma) hâlinden bahsetmiş olmasıdır.

Mehmet Vefa Nalbant ise bütün bu görüşleri özetledikten sonra DLT'deki ismin hallerini yalın hâl, ilgi hâli, yükleme hâli, yönelme hâli, bulunma hâli, ayrılma hâli, vasıta hâli, eşitlik hâl, yön gösterme hâli olarak incelemiştir (Nalbant: 2008, 37-79).

Bütün bu görüşlerden sonra sözü dilen kaynaklardan da yararlanılarak hâl ekleri yükleme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta, eşitlik, yön gösterme ve ilgi hali olarak incelencektir. Bu incelemenin ardından sonra Arguca ve diğer tarihî Türk lehçeler arasında karşılaştırma yapılacaktır.

3.1.1.4.1. YALIN HÂL (NOMİNATİF)

Dilciler tarafından özne hali olarak tanımlanan yalın hal, ismin ek almamış hâlidir. Ancak bu tanımın ne kadar doğru olacağı konusu şüphelidir. Çünkü yalın hâl, ismin herhangi bir hâl ekini almamış biçimidir. Demek ki yalın hâldeki isimler hâl ekleri dışında iyelik, çokluk vb. ekleri alabilirler. Yalın hâl, Türkçenin gelişim sürecinden bu güne hep eksiz olarak değerlendirilmiştir. Şüphesiz bu durum Arguca için de söz konusudur. Argucada da diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi yalın hâl eksiz olarak karşılanmıştır. Bu demektir ki Türkçede nominatif eki yoktur. Yalın hâl için araştırmacıların farklı görüşleri vardır. Bunlardan Gabain, yalın hâli belirsiz hâl ile birlikte saymış, eski Türkçede hem yalın hem de belirsiz hâlin bir arada bulunduğunu belirtmiştir (Gabain: 1988, 63).

Talat Tekin'de ise yalın durum eksizdir, gövde ile bir ve aynıdır demekle bu durumun cümlede çeşitli görevler üstlendiğinden bahseder (Tekin 2002 100-101)

Bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi KT'nin önemli eserlerinden biri olan DLT'de de yalın hâl eksizdir. Bununla birlikte DLT'de bazen isim kök veya gövdesi, bazen de hâl eki dışındaki diğer ekleri alarak kullanılmıştır. Aynı durum zamirler için de geçerlidir. Fakat bunların hiçbirinde Arguca kaydı düşülmemiş buna rağmen Arguca söz varlığında verilen sözcükler ile ilgili örneklerde yalın hâle rastlanmıştır.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Ol at anta ölti (KT, D 33)

Begler kopın yanalım tedi (T, 36, 37)

Yazınga oguz tapa süledim (BK, D 31, 32)

Satıgçı erenler terilip içgerü ötüg berdiler (KP, XXIII)

Erdem küseyü apam birök işimin bütürmez ök erser siz (AY, 502; 1, 2)

Bu dünya yagı ol et öz bir yagı

Bu iki yagının yadıglıg adı (KB, 3589)

resuller örüng yüz bu ol yüzke köz.

Ya olar kızıl eng bu engke mence (AH, 25)

Eger tilese-miz ıygay erdimiz olarnı yer kodı azu tüşürgetimiz olar üze paere bulıt kökdin.(33/33a1)

Ozuşunlar hayratlar içinde (27/54a3)

Ömer sewünüp öre kopup aydı (KE 38 v 8)

Beni İsrail on iki sıbt erdiler amma yalavaçlar bar erdi, melikler bar erdi (KE,131 v-8)

Hadice aydı:Sen bilür-sen, ne tegey-men aslı bar, nesli bar, körki bar, hüneri bar , hiredi bar, emaneti bar, diyaneti bar.(KE 192 r 2)

-da tilemediler amma ukbide arzulagaylar. Takı cevab: cuhudlar Ayişeni anamız ermez teyürler (KE 122r 14)

Kamugları erdemlerin körgüzdiler, atları çavları yadıldı (KE, 107v 18)

sizdin özge karındaş ini, agangız bar mu? (KE, 94r-5)

kördüm erse, könglümke yana korkug kirdi (NF, 9-8)

arslanlar sizlerke ya takı kölükleringizke zahmet tegürmesin (NF, 15-9)

ya hüseyin, destür bolğay mu kim umm-i ubeyha katınga kirsem; anga sözüm

bar aysam, tedi (NF, 182-1)

adakinga baka yöriyür erdi (NF, 237-12)

zulm aning könglige mergub (Mahb 14:4)

éadil pâdişâh kzgü...dür (Mahb. 14:3)

nâme-i Yusuf körünür (H 66b:9)

anı padişah kıldı (N Quatr. 52:13.)

begim, kulga ‘ata bolmasa bolmas (G Örn.24,1)

ey Nevayi, sen köngül bağın ‘imaret kıl (N örn.4,7)

3.1.1.4.2. YÜKLEME HÂLİ (ACCUZATİF)

Verme, belirtme gibi terimlerle de karşılanan yükleme hali, daha çok geçişli fiillerden önce kullanılır. Türkçede genellikle ek +(y)I ve bunun diğer biçimleri olarak karşımıza çıkar. Ekin tarihi sürecine baktığımız zaman Harezmi Türkçesine kadar ekteönemli değişiklikler yaşanmamıştır.

Köktürkçede üç çeşit yükleme hali söz konusudur. Bunlar +g, +In ve +nI’dır. Yalın isimlerden sonra +g, iyelik ekleri üzerine +n ve +ın gelir. +nI ise daha çok zamirlerden ve özel adlardan sonra gelir bu yüzden de zamir akuzatifi ismini alır.

Uygur Türkçesinde ise ekler aynı olsa da kullanım açısından değişimler görülür. Bu lehçede yine yalın haldeki isim kök ve gövdelerinden sonra +g kullanılmakla beraber, n ağzında +ag ve +eg şekli de kullanılmıştır. +n ve +ın ekleri 2.ve 3. teklik şahıs iyelik eki üstüne, +nı ise sadece 3. çokluk şahıs üstüne gelmiştir. Yani +nI, +n ve +In eklerinin kullanım alanları Uygurcada daralmıştır. Karahanlı Türkçesine gelindiğinde ise +I’nın da bu yükleme hali olarak kullanılması dışında Köktürk ve Uygur Türkçelerindeki durum devam etmiştir.

Ekin kökeni ve nereden geldiği konusu tartışmalı bir husustur. Gabain yükleme hâli eki olan +g'yı Moğolca ile bağdaştırmış, konuyla ilgili başka bir görüşe sahip olan Kuznetsov ise +nI ekinin +n ve +-g veya +Og eklerinin birleşimi olduğunu bildirmiştir. Kuznetsov'a göre yükleme hâli, nesneye belirlilik katar, ve nesneyi diğer nesnelere ayırır. Bu işi yaparken işte o anlamını veriyor. Bu yüzden de işte ve o sözcüklerinin birleşiminden oluşmuş olabilir.

Eski Türkçede o 3. Teklik şahıs zamiri genellikle yalın halde olmayıp an şeklinde kullanılırdı. İşte sözcüğü de ok edatı karşılırdı Bu iki ögenin birleşerek bir kelime oluşturduğu kuşkusuzdur. Daha sonra da bu sözcük şu şekilde sesbilimsel süreçlere uğraer: anok>anuk>anık>anığ daha sonra ekin bir hecesi düşer. Bu da ya Oğuz dilinde anığ>anı>nı ya da başka lehçelerde (a)nı>nığ>nı. Ancak bu görüşün ne kadar doğru olduğu konusu tartışmalıdır. Bu hususta bir görüşümüz olmamakla birlikte Kuznetsov'un görüşünü yerinde bulmuyoruz.

Yükleme hâlinde esas değişiklik Harezmi Türkçesinde yaşanmıştır. Harezmi Türkçesinde Eski Türkçeden beri kullanılan +g eki kullanımdan kalkmıştır. Argucanın durumuna gelince ise Kaşgarlı'nın her hangi bir kayıt olmamakla birlikte bizim bu konudaki görüşümüz mümkündür.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Kün yime tün yime yelü bardımız kırkızig uka basdımız (T, 27)

Sabımın tüketi eşidgil (KT, G 1)

Kunı sengünüg idmiş (T, 9)

Barçanı bütürü bilgü üçün bışrunur alku yöründekig bo alku yöründek işsiz ermez

(Üİ, 111b, 15-16)

Balık taşın tarıgçılarag körür erti (KP, I)

Kamug türlüğ işke sınadı ilig

Tilek teg tükel buldı tapnur erig (KB, 619)

Arıglık .bile er bulur edgü at

Arıglıkını sevmiş turur bir bayat (KB, 2856)

Bahıllıkını kanı öger til kayu

Akıllıkını eam haş tözü halk öger (AH, 235, 236)

Bir ol yangşar erse kereksiz sözüg

İkinç yalğan erse ol erning tili (AH, 151, 152)

Ol Tangrı bilgen köngüllerdekini (RN 25/1b2)

Gayb bilgen hem açuklugını bilgen (RN 35/4a3)

Örter kimni kim tilese (RN 25/4/b1)

Yemenler ribanı, iki anca üze üze üze üze kılmakın (RN 25/4b3)

Ulugını uluglasa kut bulur (DLT, C I, 304)

Ortak bolup bilişdi

Mening tawar satışdı

Biste bile yaraşdı

Kızlep tutar tayımını (DLT, C III, 71)

İtim tutup kudhı çaldı

Anıng tüsin kira yoldı

Başın alıp kodı saldı

Boguz ilip tükel bogdı (DLT, C II, 24)91

Kelse kalı yarlıg bulup yunçıg üme

Keldür anuk bolmış aşıg tutma uma (DLT, C I, 93)

muhabbet-nameni kılsang müşerref (MN, C140)

arıtgu bu tilni kamugdın üze (MM, 2a-1)

oruçnı bozar yimek içmek takı

yalanlık tişi birle hem mütteki (MM, 1 la-12)

okugay bu kitabı hem bitigey (MN, C145)

tatdın mu, kayu et(i) tatlıg turur (KE, 25v-17)

yüsufüm sening sözüngni neteg smdurayın (KE, 69r-15)

rabbüngni uluglagıl (NF, 9-12)

boyung birle saçingni ting yarattı (MN, c54)

bilür erdim manga kavuşturgusını amma kaçan kavuşturgusın bilmes men (KE, 10lr-10)

ilahi yahtu kılğıl canımıznı (MN, c127)

bizing kudretlerimizni körüp soyurgalımızka müşerref bolsun (Mir.N, 3-13)

körküngüzni küseyür men (KE,77r-19)

öz tilingizni neteg bilmessiz (KE, 102v-16)

eliglerin bileklerine tegi kestiler (KE, 86r-14)

peygamberler barçalan eliglerin köterip amin tediler (Mir.N, 5-7)

on yeti aga inisini dağı öltürdi.(N Quatr. 106:11,)

istaharnı bina kıldı (N Quatr.41:2,)

bozdı könglüm kişverin hicrân gamı (FK 176:10)

atası tahtını bildi (N QuaTR. 67:19)

Oynagungdur başnı (G Örn XLII,1)

sorma halimni B (Sam.10:5)

şehzade atın koydı Ferhâd (Küll. S 211a:4.)

uykuçı bahtım kara saçını dâyim tüş körer(L Div. 11)

kırk dört yaşıda 'alem-i fânınî veda (B8a:9.)

nigara, aldı könglüm yüzüng alı (TN 277a:2)

deme kişiğe bu tüşüng (H5b:5)

akçanı (al-) (TZ 77b7,78a10)

atnı (min-) (TZ 77b7,78a10)

aşnı (ye-) (KK 31)

kökni (aç-) (CC 138,7)

3.1.1.4.3. YÖNELME HÂLİ (DATİF)

Bu hal bir hedefe yönelmeyi ya da hedefe yaklaşmayı ifade eder. Bu yüzden de verme veya yaklaşma olarak da adlandırılır. Yönelme hâli Türkçenin her döneminde ekli olarak yapılmış, ek de küçük değişmeler dışında değişime uğramamıştır.

Türkiye Türkçesinde +A şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ek Eski Türkçeden beri çok fazla değişime uğramamıştır. Köktürkçede ekin üç biçimi karşımıza çıkar: +kA, +gA, +nA. Bu ek gerek Uygur, gerekse Karahanlı Türkçesinde de devam etmiştir. Bu eklerden +kA için Kaşgarlı'nın ayrı bir tespiti vardır.

Kaşgarlı, +kA ekini mefulinbih edatı olarak vermiş, bunu diğerlerinin aksine Argucaya ait saymıştır.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Anı subka bardımız (T, 27)

On ok oğlinga Tatinga tegi bunı körü biling (BK, K 15)

Sekiz yigirmi yaşıma altı çup sogdak tapa süledim (BK, D 25)

Siz manga kadaş boltunguz, manga edgü sakınçingaz bar erser manga amtı bir

kunkayu kelürüng (KP, LXIX)

Bir ök tükellig ermeser bolar törtegüke ötrü atı bolur (Üİ, 100b, 12,13)

Biligsizke hak söz tatıgsız erür

Angar pend nasihat asıgsız erür (AH, 109,110)

Yıgar yimez içmez tutar berk anı

Taturmaz eseninde tuz dostınga (AH, 262, 264)

Çerig sançmış alp er tutuzmış ayu

Köz kemişeyin Musa Tañrısınka (RN 35/45b1)

Egermtege sizke bir yawuzluk şad bolurlar anıng birle (RN 25/2a1)

Boyunsunglar Tanrıka hem yalavaçka bolgay kim rahm kılıngay sizler (RN 25/5b1)

Biz kaçan tatarsa-miz ademika bizdin rahmet ,sevnür anıñ birle.(RN 36/32b2)

Manga tört ming er sü tükel sü tiyü (KB, 2335)

Yağı sançguka tutgu iki tolum

Bu iki tolumdın yağı yir ölüm (KB,2355)

Körklüg tonug özüngge

Tatlıg aşıg adhınka

Tutgıl konuk ağırlıg

Yadsun çawıng bodunka (DLT, C I, 45)

Tilkü öz yinke ürse uduz bolur (DLT, C III, 5)

Mening közüme neng ilerdi (DLT, C I, 179)

Ol manga bitik bitişdi (DLT, C II, 88)

Olar bir ikindige et tatrşdı (DLT, C II, 217)

Ming kişi yulugı bolup özünge

Bergeler özün anıng közüngge (DLT, C III, 14)

sansız hamdu senalar ve sakışsız köp şükrler ol tengriga.. (KE, 1v-2)

dünyage köngül bağladı erse Mevli olamı tilemedi (KE, 4v-18)

usukmışa saç kamuğ suw körünür (DLT-I,191)

eger öpse kuşsa yigit ruzedur ete çıksa şehvet oruçnı bozar (MM, 11a-14)

salayın özümni özge diyare (MN, c73)

feriştelerge üstad boldı (KE, 4v-7)

ey oglum bu sanduk içinde kişi emaneti bar, sende koçlayın adınlarge ictimad

kılmas men, tedi (KE, 28r-20)

yakınlarga bolur bağırlar kebab (MM, 3 a-14)

nehcü'l feradis atlıg kitabdın türk tilige ewürdük köp kişilerge fayide tegsün tep
(Mir.N, 1-11)

baruru sen bu malıng yagıngka kalur (AH, 431)

bolgay kim tilekingke teggey sen (KE, 80v-5)

hak te'ala lutfını takı keremini sening hakkınga tamam kıldı (NF, 10-5)

sini tingri muradınga tigürsün (MN, c132)

zeliha hem tüş körer kim yusuf taht üze oltumr başınga tac keyip (KE, 89v-16)

adakınga baka yöriyür erdi (NF, 237-12)

ming kümüş kurlıg yigit salında kollarınga yu ok alıp tururlar erdi. (KE, 101v-9)

tengri te'ala kıyamet küni meni tamuk otıka köydürmegey (Mir.N, 4-4)

hiç peygambarlar hakkına ol mikdar lutf u kerem kılmadı (NF, 10-5)

ya emire'l-müminin bizim hakkımızka ne iş kılding (NF, 110-10)

bizing kudretlerimizni körüp soyurgalımızka müşerref bolsun (Mir.N, 3-13)

takı boynumuzga miner mü sen (KE, 69v-7)

ey yüsuf bizlerning birimizge fermanlagıl (KE, 105r-5)

ün kıldı; ey karınçkalar kaçing ewleringizge kiring (KE, 139r-3)

eger rüze bolsangız, başingızğa yag sürtüng (NF, 405-16)

muhacirler öz vatanlarını terk kılıp ogul kızlarıdın hatunlarıdın adrılp sizing

cemalingızka müştak bolup gurbet ihtiyar kılıp keldiler (NF, 256-10)

müsi birle yanıp ewleringe keldiler (KE, 120v-12)

keç vaktde kenç oglan teg yıglaşu atalarına keldiler (KE, 71v-14)

yüsuf olarnı üç kün ağırladı, tegme biringe bir tewe yüki buğday berdi takı yol azuklann anukladı. ayımışlar: kamuglarına aşlıkni süsüp berdi (KE, 96r- 20)

kur'an avazın işittiler, tinglediler, hoşlanıp barıp kavmlarına haber kıldılar (KE, 206r-2)

takı yusufni böri yedi, tep keldiler, takı bir kanlıg könglekni atalarına keltürdiler (NF, 112-11)

takı ol vaktın anlarka benim sünnetim üze şabur kılmak ayalarınca yanar köz kısmış mengizlig küçey bolgay, tedi (NF, 304-15)

arslanga (okşa-) (TZ 44b)

avga (çık-) (EH 145)

beyge (EH 145)

katunga (yalbar-) (CC 123,5(148))

sultanga (tur-) (KK 319)

3.1.1.4.4. BULUNMA HÂLİ (LOKATİF)

Bir hedefte bulunulduğunu, heefte olunduğunu gösteren eke bulunma hâli denir. Bulunma eki bulunma işlevinin dışında karşılaştırma gibi işlevlerde de kullanılır. Hal ekinin tarihi seyri dikkate alındığında gerek biçim gerek se uyum yönünden ekte çok fazla değişim olmamasına rağmen, ekin kullanım alanında değişimler yaşanmıştır. Köktürkçede bu ek r,l, n ünsüzleri dışında ünsüz uyumuna bağlı olmaksızın +dA şeklinde görülür. Ancak r,l,n ünsüzlerinden sonra ise diğer bu durumdaki ekler gibi +tA şeklinde karşımıza çıkar.

. Bu durum, sistemli olarak devam etmiş olsa da durumun sebebi Türkoloji araştırmacıları tarafından netlik kazanmamıştır. Konuyla ilgili çalışmasında Ercilasun bu durumun sebebini uzun ünlülere dayandırmaktadır.

Lokatif eki, Köktürkçede bulunma eki yanında ayrılma eki görevinde de kullanılmıştır. Bu da Orhon Türkçesinde ayrı bir çıkma hâli olmadığı görüşünü ortaya atmıştır. Fakat Köktürkçe için hem bulunma hem de ayrılma hâlleri için kullanılan ayrı iki +DA ekinin varlığı da söz konusu olabilir. Bu konuda kesin bir yargıya varamayız.

Uygur Türkçesine gelindiğinde ise ek biçim bakımından değişime uğramamasına rağmen hem uyum hem de kullanım alanları açısından değişime uğramıştır. Uygur Türkçesinde +DA şeklinde kullanılan lokatif hâli, hem ünsüz uyumu açısından daha sağlamdır, hem de sadece bulunma fonksiyonu ile kullanılmış, çıkma için ayrı bir ekekin kullanımı başlamıştır.

Karahanlı Türkçesine gelindiğinde ekin hem uyum hem de biçim bakımından sağlamlaştığı görülür. Bu dönemde ek eski şekilleriyle devam etmesine rağmen ünsüz uyumu bakımından oldukça sağlamdır. Ayrıca ek, uygur Türkçesinde olduğu gibi sadece bulunma işleviyle kullanılmıştır. Argucada ise ekin durumu üzerine Kaşgarlı'nın verdiği her hangi bir kayıt yoktur. Zaten Kaşgarlı ekin durumu ile ilgili her hangi bir lehçe kaydı düşmemiştir.

Bu yüzden de ekte Argucaya yönelik her hangi bir değişiklik olduğunu düşünmüyoruz ki Arguca örneklerde de ek Karahanlı Türkçesinde olduğu gibidir.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Bu kaganıngda bu beglerigde bu yeringde subungda adrılmasar Türük [bodun]

.....edgü körteçi sen (BK, K 13-14)

Türk bodun ölti alkıntı yok boltı türk sir bodun yerinte bod kalmadı (T, 3, 4)

Yana kin ukıtu sözlelim munda tıdıgsız yeme negü ol (Üİ, 102b, 11)

Nomı yitlinip belgü nomı kaltukda ötrü ol ugurta dıvaındıraprabı atlıg ilig kan
yirtünçüde belgürüp...(AY, 585; IX. 21a)

Sevügler yüzinde bolur belgü neng

Közin közke tikse anı bilgü teng (KB, 1899)

Biligsiz kişi ol kurug sır bediz

Biliglig kişi ornı kökte ediz (KB, 2452)

Dad ispehsalar beg üçün bu kitip

Çıkardım ajunda atı kalsu tip (AH, 69, 70)

Btıgil bizke bu dünya içinde edgülük hem ahiretde (RN 28/32b3)

Akar anıng altınında arıglar (RN 30/43a3)

Tileng olardıñ hicab arkasında (RN 33/17a3)

Akar astınında arıklar (RN 29/52a2)

Yazıda böri ulısa ewde it bagrı tartısur (DLT, C III, 255)

Er atta ulugsadı (DLT, C I, 302)

Ol koy tülekinde keldi (DLT, C I, 387)

Ewdeki buzagu öküz bolmas (DLT, C I, 446)

zeliha yüsufnı söwer erken tayaklatmakda hikmet ne erdi? (KE, 9İr-14)

yüsuf namaz kılıp oltururda üzümge mengzer mıve keltürdi (KE, 87v-4)

velikin küfür birle çıkar bolsa, ebedi tamugda kahr (NF, 237-5)

nişab bilgü uşbu tiwede bişi (MM, 13a-16)

song otruşda uysa yetürgey tamam (MM, 9b-7)

feriştelerde biri idrîsni körege küser erdi (KE, 20r-4)

bu işlerde birin kılsangız bizge cazab kelgey (KE, 35r-7)

mungadmış yirimde elig tut manga (KB, 29)

ewümde hiç neerse yok turur (NF, 22-3)

sining tapgungda boldum aşına min (MN, c138)

melik öre koptı ve yanında yer berdi (KE, 92r-13)

sining dik yok çiçek uçmak içinde (MN, C61)

basa iki eliginde iki teşbihi bar erdi.(Mir.N, 8-9)

bu hac farızası boynumuzda kalur (KE, 216v-1 1)

takı anlar bu ganimet malı birle öz esbablarına kursunlar ve eğer tilesengiz bu ganimetni tüz kısmet kılayın takı anlar bayalı sizing ewingizde oltursunlar (NF, 256-8)

adem-i şafining ‘ömri ming yıl va’delig erdi misak küninde bir bölek kavmni kördi başlarında nur komıyur erdi (KE, 19r-9)

kabri guyâ ki Esterâbâd vilâyetindedür Mec.39:4,

tenide cânı yoktur (LN 144b:5)

Aşk yolunda hatarar öküş turur (L Div. 114:5)

ol hazretning şehr içindek medreseside müderristr (Mec. 86a:12)

ol toyda Firengdin kelgen elçi hâzır (Z 281b : 6)

mende erür bir hatt-ı ‘ibrî-zebân (H69a:13)

Haôret-i ââhib-kırânda iki yüz kişidin artuk kişi yok erdi (238b: 15)

Taberîde anging katli Buyurâstka mensûbtur (N Quatr 44:2)

bu fâkir 'aruz fennide Mevlânâning şâgirdi men (Mec.10a:7)

Türkçede o ma'nâda bu matla bar (ML 78:1)

üç yüz ve tokuz yıl uykuda kaldılar (296:14)

tefekkürde turur erdim (LN 144b:3)

kal'ada (T,51)

yerde (T 51)

kentte (35,41)

şarda (KK 35,41)

artında (TZ 74a11)

altlarında (TZ 74a)

3.1.1.4.5. AYRILMA HÂLİ (ABLATİF)

Bang da Gabain gibi düşünmekle birlikte ekin kökeni ile ilgili fikir de beyan etmiştir. Bang'a göre bu ek, adın kelimesinden türemiş ve istikamet, yer bildirerek yönle ilgili ifadelerde kullanılır.

Ayrıca Bang, çıkma hâli ekinin Köktürkçede bulunma hâli ekiyle birlikte kullanıldığını belirtmiş, bu eklerin aynı ek mi yoksa ayrı ekler olup en eski Türkçe devresinde ses değişimlerinde aynı hale mi geldiğinin bilinmeyeceğini söylemiştir. Ayrıca üzerinde durduğu bir başka konu şu an için çıkma hâlinin +DIn şeklinde kullanıldığı, ve bazen de üst üste gelerek (dandın, dından gibi) kullanıldığıdır. Ramsted'e göre ise ek +tI ve +n vasıta eklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Rasanen ekin yapısını +DA bulunma ve +n vasıta ekinde çıktığını savunurken Reşit rahmeti arat ekin yapısıyla ilgili bilgi vermez (Rasanen 1957 62-63). Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi Orhun Türkçesinde çıkma hali eki bulunma ekiyle aynı olup, +da şeklinde

kullanılmıştır. Asıl çıkma hâli olan +DIn’in başladığı yer ise Uygur Türkçesidir. Uygur Türkçesinden itibaren ortaya çıkan +dın daha sonra da devam etmiştir.

Bununla birlikte az da olsa +DA, +DAn şekillerinin de kullanıldığını görmekteyiz.

Karahanlı Türkçesinde de durum Uygur Türkçesinden farksızdır. Argucaya geldiğinde durumun hayli ilgi çekici olduğu görülür. Arguca, Uygurcanın n ağzını takip eder. Uygurcanın n ağzında çıkma hâli eki +DAn şeklinde verilmiştir. Ancak söz varlığında Arguca için verilen çıkma hâli eki +DIn şeklinde kullanılır. Ancak Argucada y ağzını takip ettiği için +DAn eki olması beklenirdi.

Nesnenin bulunduğu hedeften, durumdan uzaklaştığını belirten hale ayrılma hali denir. Ablatif, çıkma gibi adlarla da anılan bu hâl, araştırmacılar tarafından yakın tanımlarla karşılanmıştır.

Bununla beraber kökeni ve nereden geldiği konusunda bir görüş birliğine varılamamıştır. Kimi araştırmacılar bunu tek bir ek olarak düşünseler de kimileri ayrılma halini iki ekin birleşimi olarak tanımlamıştır. Bunlardan Gabain, -y ve -n ağzlarında ayrılma halinin farklı olduğunu söylemiş, y ağzında +DIn, n ağzında +DAn olduğu tespitinde bulunmuştur. Burada yer alan +DAn veya +DIn çıkma hâli “nereden” sorusuna cevap verirken öndün, kidin gibi sözcüklerde bu vasıf gerçekleşmez, ancak her iki ek de aynı menşeyden çıkmıştır demiştir.

Tarihi Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Ança olurur erkli oguzdındın küreg kelti (T, 8)

Öngre kıtanyda birye tabgaçda kurya kurıdında yırya oguzda eki üç bing sümüz
kelteçimiz bar mu ne (T, 14)

Siz kişide adruk begrek er közünür siz (KP, LXVI)

Balık taştın tarıgçılarag körür erti (KP, I)

Köngültin belgüdin yme öngi bolmamak (AY, 170; 22b)

Ayı edgü ermes bu dünya kutı

Bayattın yıratır bu ol din yutı (KB, 3525)

Seza beg bolur bu budunka ulug

Muningdın kelir ötrü edgü urug (KB, 1966)

Ülüş boldı malı kişiler ara

Bahıl aldı anda ökünçtin ülüş (AH, 243, 244)

Aya şek yolında yiligli odun

Kel ottın özüng yul ölumdin önge (AH, 11, 12)

Rastlık üze nevmid boldular ahiretdin (RN 38/39a2)

Bakmaz mu sen anlarka kim bérildiler ülüş bitigdin?(RN-26/19b3)

Çıktı öz bodnı üze ‘ibadet kılgu yerdin.(RN 31/7a3)

Ol andan isre ol (DLT, C I, 126)

Saçratgudın korkmış kuş kırk yıl adrı yıgaç üze konmas (DLT, C II, 331)

Men anı attın tüşürdüm (DLT, C II, 78)

yavukdın yüzün körmes men (KE, 9İr-15)

kara topraktın sünbül yarattı

tikenler arasında gül yarattı (MN, C6)

cameldin riya hem tilingdin nifak

köngüldin kiter kine uş boldı can (MM, 2a-12)

bu kurbân kıyam u şıyâm u zekât

murad ol tamugdın âzad bolmakı (MM, 12b-1 1)

nehcü'l-ferâdıslı atlığ kitâbdın türk tilige evürdük.(Mir.N, 1-10)

ilahi biz ademni yaratmazdan aşnu aymadımız mu kim adem oğlanları cin
bini'l-cann mengizlig kan tökgeyler tep (KE, 21r-12)

aning üçün kim tükel yalawaçlar kamuğ ayblardın arıg erdiler, er ermeslik

aybı kamug ayblardın ulugrak turur (KE, 82r-9,10)

eren erdin örtmiş tig ök hem tişi

tişilerdin örtkü hem öz kızıldın (MM, 5a-16)

takı közleringdin sarıg suw akgay erdi (NF, 267-13)

takı bolmadı mu kılıp tevbe rast

yülünse başıngdın yazuklar an (MM, 3a-1)

mürid yönsüzün pes kadem kılmagıl

murâd makşüdungdın irak kalmagıl (MM, 18b-16)

kâfirlerini tamuğ otıldın korkuta başladı (NF, 10-1)

ülüş biri törtde birini birür (MM, 14a-7)

takı sening ümmetingni cümle peygambarlar ümmetidin artuk kıldı (NF, 10/9)

uçmah yigitlerining eki seyyidleri kim biz atamızdın işitdük (KE, 200r-1 1)

Hak te'ala keterdi takı mallanğızını takı havva anamızdın yarattı (NF, 51-9)

beni isra'ilga aygıl, biri biringiz kılıç birle öltürüng ya ewleringizdin bırakıp
çıkıng (KE, 127r-18)

ey şeyh, bu kündin song siz ne işke fermanlasangız, sizning sözüngüzdin
çıkmagay men (NF, 246-13)

olarıng atlan ulug erdi, atlarındın âhür lan ediz erdi, anga aş bilmedi.

(KE, 117v 19)

külse tişleridın nür belgürür erdi (KE, 85v-14)

kemedin çıktılar (SS 139:385)

keldi cennet ravôasından âb-ı Kevâer sarı hur Atâei (270:11)

tevedin özini revân taşıladı (H 12b:1)

şebistânga kirdi tüşüp tahtıdın (İSK. 209b:4)

Öucendtin Semerkand yigirme beş yığç yoldur (B 4a: 3)

Keşdin Ceyhungaça (Z12a: 10)

mendin ibtidâ kılımgız (N Örn. 22,5)

bu vilâyetler kadîmdin türkke ta'alluk bola kelgendür (B 224a: 12)

tangdın akşamgaça (Mahb.49:16)

aydan (berü) (KK 37)

barçalardan (artuk) (CC 137,14)

bazardan (T,51)

burundan (KK ,38)

songradan (KK 36)

attan (EH 143)

3.1.1.4.6. İLGİ HÂLİ (GENETİF)

Tamlayan eki olarak da bildirilen ilgi hali, bir ismin diğer isimle tamamlandığını anlatır. Yani ismin bir isimle ilgisi olduğunu bildirir. İlgi hali Türkçede eksizolsa da çoğu zaman ekile kullanılır. Bu ek ise ilgi, genitif ekidir.

Genitif hali, diğer hal eklerinin aksine ismi bir isme bağlar, kendisini bir isimle tamamlar. Bu yüzden de kimi araştırmacılar tarafından hal ekleri arasında gösterilmez.

İlgi eki ile yükleme eki üzerine yazdığı yazıda Leyla Karahan, bu iki ekin işlevlerinin birbirine benzediğini belirttiikten sonra "ilgi hali belirtme, ilgi vb. durumlarda kullanılır" şeklinde bir tanımlama yapmıştır. Ona göre ilgi hali, isimlerin kendisinden sonraki kelimelerin münasebetini sağlar. Bu yüzden de hem ilgi hali hem de yükleme hali hal kategorisi altında değerlendirilemez. Bu görüşten yola çıkan Ahmet buran da ilgi halini ayrı bir başlıkta değerlendirmiştir. Bunun dışındaki bütün gramer kitaplarında ilgi eki, hal kategorisi içerisinde değerlendirilmiştir.

Hâl kategorisi içerisinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışmalı olan ilgi halinin kökeni konusunda da kesin bir görüş mevcut değildir. İlgi halinin kökeni hakkında görüş bildirenlerden Gronbech, ekin Müstakil bir kelimedden eklediğini bildirmekte ve bu kelimenin her ne kadar ihtiyatla yaklaşılsa da neng olabileceğini söylemektedir. Gronbech ile aynı görüşü paylaşan Kuznetsov da eki neñ kelimesine dayandırmış, ekin tarihi sürecini açıkladıktan sonra +nAn biçiminin de olduğunu bildirmiştir. Yazının devamında bu biçimin yanı sıra nın biçiminin de olduğu ve daha sonra bu biçimin daha rağbette olduğunu da söylemektedir.

Nitekim Uygurcanın n ağzında +nan ve +nen biçiminin olması bu düşüncayı destekler niteliktedir. Ekin tarihi gelişimine bakacak olursak ek bu güne gelene kadar küçük de olsa değişime uğramıştır. Orhun Türkçesinde ek, ünlü ve ünsüze göre değişim göstermektedir. Ünlüyle biten sözcüklerden sonra +ıñ +iñ, ünsüzden sonra ise niñ niñ şeklinde görülür. Ancak bu dönemde kalınlık-incelik uyumu geçerli iken düzlük yuvarlaklık uyumu geçerli olmamıştır. Uygur Türkçesine gelindiğinde ise ünlü ve ünsüz farkı gözetmeden ekin +niñ +niñ şeklinde karşımıza çıktığı bilinmektedir. Bununla beraber Argucanın ve Hallaççanın takip ettiği n ağzında +nan ve +nen şekli de görülmektedir.

Her ne kadar Arguca için bir kayıt olmasa da n ağzını takip münasebetiyle Argucada da bu şeklin devam ettiği düşüncesindeyiz. Karahanlı Türkçesinde de Uygur Türkçesindeki durum devam etmekle beraber ek hem düzlük-yuvarlaklık hem de kalınlık-incelik uyumuna girmiştir.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Üçünç Yegen Silig Beging kedimlig torug at binip tegdi (KT, D 33)

Kül Tigin Bayırkunıng ak adgırıg binip oplayu tegdi (KT, D 35)

Kamag yertünçüdeki tınlıglarınng küsüşini inçip (KP, XIV-XV)

Sizlerning ara kayusı men nırvanka kirmışde kin..bo (AY, 662; 16-17)

Bu kün bar yarın yok bu dünya nengi

Mening timişing neng adınlar ongı (AH, 197, 198)

Kamugnung firakı yakın ya yırak

Kaçan hali bolsalar ısrurlar sizing üze ernekleri uçını öwkedin (RN 25/1a2)

Haddin keçtim tañrı fermanı içinde (RN 35/11a1)

Okıgık olar üze Ademnüng iki oglı haberini sezaça (RN 27/37b3)

Aydı: né ol evvelkı keçmişler hali (RN 31/49a3)

Ölümünng firakı yırak bu firak (KB, 6206)

Ol mening birle öçeşdi (DLT, C I, 61)

Oglum ögüt algıl biligsizlik kiter

Talkan kiming bolsa angar bekmes katar (DLT, C I, 440)

Yelwin anıng közi

Yelgin anıng özi

Tolun ayın yüzi

Yardı mening yürek (DLT, C III, 33)85

Olar iki başra kakışdı (DLT, C II, 105)

Er kılıkı tetrüldi (DLT, C II, 230)

Öç kek kamug kişining yalnguk üze alım bil

Edgülüküg ugança eliging bile telim kıl (DLT, C I, 44)

âdem ol nürning yaruklukın körüp, bu nürni men bir körsem , tep küsedî (KE, 7r-14)

Bu işning songı hayr bolgay (NF, 7-13)

tingriniâgatm yâd kıldım (MN, cl)

eger birmeseler bulardın zekât fakıming fakiri vü nâ-çâreler (MM, 12b-4)

hadlşning macnisi antakturur (Mir, N, 2-6)

âdemleming yılkı karalamıng necasetleri kimide telim boldı (KE, 26r-17)

hak te'ala kudreti birle kapuğlarmngkilıdleri yerke tüşti (NF, 361-12)

peygambarlarning hatemi sen bolgay sen (NF, 6-1)

ademlerning yılkı karalamıng necasetleri kimide telim boldı (KE, 26r-17)

hak te'ala kudreti birle kapuğlarning kilıdleri yerke tüşti (NF, 361-12)

bu barça yaratılmışlamıng ruzilerin belgölüg kılguçı ferişte turur.(Mir.N, 9-9)

uş atam ol tedi aytur kim atcmning tengrisi

aydı nemrüd tengrisi kim teyü sorğan ibrahim (KE, 37v-12)

kamug halayıklar bilirler kim yer yüzinde habibimning mengzeki yok- (KE, 206v-7)

ey bar hudaya, ümmetimdın kayu bir kimerse tewesidin tüşüp benim tewemning palanını tüzetse, sen ol kuldın razı bolgıl (NF, 120-6)

menim atımning tobrası bar (NF, 405-2)

iblis aydı: eringge aygıl atangning suretinçe bir süret kıl sun (KE, 142v-14)

kaçan mum işitti erse özini tewedin taşladı anasının adakinga tüşdi (KE, 105v-14)

bilmeding mü kim rüze tutğan kulning agzining isi mening katımda yıpardm
sewüglügrek turur erdi (KE, 120v-1)

tünle kündüz hüd tegürdi tengrimizning yarlıgın (KE, 29r-3)

atalaringızmnng camâlika atlığ düşmenleri bar olar birle harb kılmg (KE, 117v-1)

atalarining yalavaçlıkın şefic keltürmediler (KE, 98r-3)

hak te'ala ol ekki arasında oğul kız rüzı kılrsa, eğer ol oğul kız tirig bolsalar,
közlerining yarukı turur (NF, 262-2)

yarar bu hasta köngül derdiâa okı-n (okı-ning yerine) (B Samç 3:11)

Pâdşâhning köngl-in (könglining yerine) kuşın âayd (Küll.S 748a:15)

'izârı-n ('izârı-ning yerine) aksidin kün hire bolur (GN 60b:11)

Mungar ulus-in (ulusı-ning yerine) barı (H37b:6)

: atası (atası-ning yerine) atı Ferruh (GN 63b:6)

gafil edi râst bular (bularning yerine) mekridin (H15a:15)

turmadı ten (ten-ning yerine) çâk çâk öyide köngül (FK 63b:2)

Hüseyn 'Ali Begning ini-si (Mec.93a:2)

tüşnüng alar bilmedi ta'birini .(H33b:9)

ananing (CC 144,7)

balıknnı (EH 147)

hanning (CC 147,1)

kimnin (EH 146)

kökning (CC 151,5)

ölümning (CC 137,18)

3.1.1.4.7. VASITA HÂLİ (İNSRUMENTAL)

Türkiye Türkçesinde genellikle ile edatı ve bunun sözcüğe birleşmiş haliyle yapılan vasıta hâli bir durumu hangi aracı ile yaptığımızı anlatır. Bir başka deyişle

sözcüğe aracılık katar. Vasıta hâli daima ekle yapılır ve ek işin ne ile, hangi araçla yapıldığını belirtir. Ekin menşei hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Poppe Ve Aşmarın ın vasıta ekini genitif ekiyle aynı kökenden saymakta, bu konuyu daha da ileri götüren Gronbech ise bu iki ekin ortak köken kelimesi olarak neñ olarak belirtmektedir.

Ekin tarihî seyrine bakıldığında ise ek Köktürkçeden Karahanlı Türkçesine kadar her hangi bir değişikliğe uğramamıştır denebilir.

Köktürkçede vasıta eki +n olarak kullanılmış, ek oldukça işlek bir hale gelmiştir. Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde de ekin bu kullanımı devam etmiştir.

Karahanlı Türkçesinde vasıta hâline dair tek fark, yalın ve ilgi halleriyle kurulmuş isimlerin ardından “birle” edatını almasıdır ki bu edat daha sonra Türkiye Türkçesinde “ile” şeklini alacaktır. Diğer taraftan ek ile ilgili bir diğer fark da ekin Uygur Türkçesinin n ağzında +an şeklinde kullanılmasıdır. Ancak ilgi çekici olan durum Uygur Türkçesinde yaşanan bu durumun n ağzını takip eden Argucada rastlanmamasıdır.

Tarihi Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Bir erig okun urdı (KT, D-36)

Usın süngügün açdımız (T, 28)

Uygur elteber yüzçe erin ilgerü tezip bardı (BK, D 37)

Köngül köngülteki nomlar otgurak tört basutçılığın togar (Üİ, 119a, 14)

Etin kanın satar anın öz egidür (KP, III)

Aya artak işlig sevinçin salın

Sening ruzgarıng bu köngülçe kılın (AH, 413, 414)

Baka kördi ilig kamug türlügün

Kesmediniz hurma tüplerini azu kotdınızlar anı adakın yıldızları üze Tangrıning yarlığı birle (RN 38/20a2)

Çıkınlar yüngüllükün hem ağırlıkın (RN 29/32a2)

Apañ kelse silerke bulganuk söz sav birle amulluk kılınglarkim tegmeñ ésizlikin
Bir ögürke bilmedin belgüsüzlükün, bolgay siler kılışınızlar üze öknügliler (RN/
37/57/a3)

Tükel buldı bilgi ukuşı ögün (KB, 627)

Kayusı yimez aş özin sızgurur

Kayu tünle yatmaz adakın turur (KB, 6158)

Ay tolun bolsa eligin imlemes (DLT, C I, 82)

Küz keligi yayın belgölüg (DLT, C III, 160)

yüsuf açın suwsız yıglayu yöriyü başladı (KE, 69v-12)

hem ol aynı körgen yağız yer üze

adakın yöirde köngül bulgayur (KE, 86r-5)

kaçan kim bu toprak kızıl kanga ewrülse, oğlum hüseyin ol vaktin şehid

bolgay, tedi (NF, 179-6)

yüzin daglagaylar kaburgaların

hem arkan yaturup koyup ot kann (MM, 12b-17)

könglüm tilerin hakkın edâ kılgay sen (BŞ II318:17)

töben kara yerge kirdi (OY 320b:10)

baş töben (Küll. S 180b:5)

Çin sipâhını yalguzun bozdum (ss 68:65)

aldıng könglümni bakıp ogrın (L Div. 107:3.)

ansızın (CC 121,16)

küntüzün (BM 33 (14,9))

küzün (CC 130,39)

öngün (EH 136)

keldügümleyin (TZ 75b8)

keşeleyin (TZ 75b2)

kettügümleyin (TZ 75b 8)

kündüzleyin (TZ 73a5,75b2)

3.1.1.4.8. EŞİTLİK HÂLİ (EKVATİF)

Daha çok ismi fiile veya fiilden türemiş isimlere bağlar. İlsmin hangi tarzda yapıldığını belirtir. Yani ismin fiile eşitliğini belirtir.

Eşitlik ekinin kökeni de diğer hâl ekleri gibi tartışmalıdır. Dinayi, +çak ve +çek küçültme eki ile miktar, zaman bildiren eki aynı kökenden saymıştır. Börtling de Dinayi ile aynı düşünmekte, bunca örneğindeki +çA'yı +çAg'a götürmektedir.

Râsânen de bunlarla aynı fikirdeyken Ramsted, +çA ekini Moğolca zaman bildiren +çA ile bağdaştırmıştır. Bütün bunların aksine Brockelman Çag şeklinin +çA'dan genişlediği fikrindedir. Gabain ise aynı zamanda bir kelime teşkil eden bu ekin muhtemelen sakatlanmış bir son çekim edatı olduğunu söyler. Köktürkçede isimlerin eşitlik hâli +çA ekiyle yapılır. Bu ek, kimi zaman eşitlik bildirirken kimi zaman da benzerlik bildirmiştir.

Eski Uygur Türkçesinde de ek aynı biçim ve fonksiyonuyla +çA şeklinde varlığını sürdürmüştür. Karahanlı Türkçesine ve daha sonraki dönemlere gelindiğinde de ekin hiçbir şekilde değişime uğramadığını görürüz. Bu ek için Eski Türkçeden bu güne kadar hiçbir şekilde değişikliğe uğramamıştır diyebiliriz. Kaşgarlı ise ekin benzeme edatı olarak verilmiştir. Argucada da ek hakkında bir değişimin olduğunu düşünmemekyeyiz.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Türgiş kagan süsi otça borça keldi (BK, D 27)

Kanıng subça yögürti süngüküng tağça yatdı (KT, D 24)

Ekinti kün örtçe kızıp kelti (T, 40)

Yangı kipi ötrü yme sözleser ulug şastir tip kergekinçe tükel ukutgu kerek
(Üİ,100b; 10,11)

Ulalmış süü tıltagın az tenginçe yene okıtalım (AY, 2; 5, 6)

Köni yolça iltmeki ulug küç (AY, 461; 13)

Bu munça korkınçığ adaka kirip ölgey siz (KP, XVIII)

Aya artak işlig sevinçin salın

Sening ruzgarıng bu köngülçe kılın (AH, 413, 414)

Kişilik kılurka kişilik anut

Uştmah anıñ éni köklerçe yerlerce anutuldı (RN, 25/5b3,6a1)

Gayib bolmaz andın zerre ağırınça kökler içinde hem yer içinde (RN,33/29b3)

Erklig bolmazlar zerre ağırınça kökler içinde ap yime yer içinde (RN, 33/43a3)

Kişilik tenginçe törü kıl yanut (KB, 1690)

Öç kek kamug kişining yalnguk üze alım bil

Edgülüküg ugança eliging bile telim kıl (DLT, C I, 44)

Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur

Tangda bulıt örtense ewge yağı kirmişçe bolur (DLT, C I, 251)

yana antın ötüp bir uluk ferişte kördüm yetmiş başlık, boyı bu dünyaça bar erdi
(Mir.N, 16-15)

men sening könglüngçe hükm kılayın tedi (KE, 21v-6)

öz boyınmg ağırınça kümüş, ağırınça altım.. (KE, 75v-6)

carab tilinçe anğa edim atayurlar (KE, 8r-10)

tofrak turmışınça körklüg bolur (KE, 8r-12)

olar aymışınça sena hamd şükr

ayur miz ilahi ni kim aydılar (MM, la-9)

her biri bir çupçuk yumurtasıça (N . Quatr. 103:4)

eşikingde itçe hem bolmadı bizge i'tibâr (L Div. 78:8)

rube-ı meskunda Semerkandça latif şehir kemrakdur (B44b:4)

özge şâhlarning ata anga pil (SS 126:4)

selâtin resmiçe (GN 93a:3)

imkânı barıça “imkanı olduğu kadar” (B 60a: 3)

du'âcı men tenim barınça sizge “yaşadığım sürece ben, senin duacınım” (L N 155b:10)

cân barınça “yaşadıkça” (L Div. 104:1)

akça (EH 114)

karaça (EH 114)

kızılça (EH 84)

saruça (EH 114)

aptalça (TZ 46a11)

teliçe (TZ 46a11)

3.1.1.4.9. YÖN GÖSTERME HÂLİ (DİREKTİF)

Varılan hedefin hangi yönde olduğunu belirten, ya da hangi yöne gideceğinden bahseden hâle yön gösterme hâli denir. Yön gösterme hâli için Eski Türkçeden beri

takip edilen ekler +gAru, +ñAru, +rA'dır. Bunlardan +garu ekinin kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir.

Kuznetsov, eki körü fiiline götürmüşfiilin ekleşmesini Ebkörü>ebkerü>ebgerü şeklinde vermiştir (Kuznetsov: 1999, 236)

Suzan Duran ise ekin iki heceli olması dolayısıyla iki farklı ekten (ka+ru) oluşabileceğini ya da DLT'de geçen içger- fiilinden -ü gerundium olabileceğini belirtmiştir.(Duran: 1956, 3-5) Ona göre +garu eki doğrudan doğruya bir cihet eki olarak alınamaz, bu konuya tereddütle yaklaşmak gerekir.

Köktürkçede yön gösterme eki yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi +ra, Garu, +ru, +ñaru ekleridir. Karahanlı Türkçesinde ise ñaru dışında bütün ekler yön eki olarak kullanılmış, ayrıca buna +ru da eklenmiştir. Bunlardan +gerü eki sadece DLT'de kullanılmış, kullanımı da iki örnekle sınırlı kalmıştır. Dankoff ve Kelly bu ekin daha çok vurma bildiren fiillerle kullanıldığını belirtmekle birlikte Nalbant, bunun dışında farklı fiillerle de kullanıldığını belirtmiştir. Bununla beraber DLT'de daha çok 3. Şahıs zamiri ile kullanıldığını ve bu hâliyle yönelme halinin yerine geçtiğini de bildirmiştir. Arguca için ise Kaşgarlı'nın belirttiği herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

Tarihî Türk lehçelerinde ise aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Yumışçılar yügürü taşkaru ünüp üntediler (AY, 13; 12, 13)

İl içre negü bar yaragsız yavuz

Budun hali açgıl manga örtme söz (KB, 3099)

Atın mindi bardı yana karşıka

Tüşüp kirdi ilig taparu oka (KB, 5830)

Bilig birle 'alim yokar yokladı

Biligsizlik erni çökerdi kodı (AH, 101, 102)

Yime pendim al kel uzatma emel

Emel asrasında busuglı ecel (AH, 293-294)

Ütrük otun ogrılayu yüzge bakar

Anıng üze angar yanar men (RN, 36/6a1)

Ey yalawaç, aygıl cüftleringe hem kızlarınga hem mü'minler uragutlarınga,
yagutgan olar üze öz çadırları içre (RN, 33/21a3)

Anı kim kıldılar olar baba-haneler içre iminler (RN 33/53b2)

Ol kün kim ustıur anıng üze tamug otı içre dag baslur anıng birle alınları hem
yanları hem arkaları (RN 29/26a3)

Elgin tüşüp bermiş aşıg başra kakar (DLT, C I, 102)

Ol yançık içre yarmak karwandı (DLT, C II, 250)

Er yokaru koptı (DLT, C II, 4)

Bolsa kimniç altun kümüş ayla/ewle iter

Anda bolup tengrigerü tapgin öter (DLT, C III, 251)141

Kış yaygaru sawlayur

Er at menin tawrayur

İgler yeme sewreyür

Et yin takı bekrışür (DLT, C III, 278)

içkerii kirgelü içlmadı tışgaruma çıkara bilmedi (KE, 1 lv-7)

içindeki suwnı taşgaru saldılar (KE, 25v-10)

zeliham körmeyin tep artkaru baktı (KE, 8İV-13)

yusuf ilgeri zeliha songınça yetinçi kapugda yüsufga yetdi (KE,83v-5)

siz imandın yüz ewrüp artkaru kayıtgay sizler (NF, 93-4)

kimersenı ming yolu orğak birle ortara yarsalar takı ming yolu kaynar suwnı tepesinge koysalar takı ming yolu kılıç birle çapsalar niçe tenglik emgense manga andağ erdi (KE, 56v-1)

songra, ilgeri , taşra , yokkarı /yokarı .(Eckman:1988,74)

taşkarı,ilgeri,songra (Karamanlıoğlu:1994,76)

3.1.2. İSİM YAPIM EKLERİ

İsim yapım ekleri, Türk dili üzerine yapılmış bütün çalışmalarda iki grup altında düzenlenmiştir. Bunlar isimden isim ve fiilden isim yapım ekleridir.

Kaşgarlı eserinde her ne kadar yapım ekleri hakkında herhangi bir bilgi vermemiş olsa da gövde halinde vermiş olduğu türemiş biçimdeki isimlerin hangi isim veya fiilden alınmış olduğu hakkında bilgi vermiştir.

Biz de yaptığımız çalışmada isimden isim ve fiilden isim yapma eklerini işleyecek, bu eklerin Argucada olup olmadığı üzerinde durduktan sonra varsa Argucadaki örneklerinden de bahsedeceğiz.

3.1.2.1. İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ

İsim kök ve tabanlarından yeni isimler yapan, bu isimlerin çoğu zaman sözlükte yeni bir madde başı olmasını sağlayan ekler isimden isim yapma ekleri olarak adlandırılırlar. İsimden isim yapım ekleri kimi zaman tarihî süreç içerisinde olduğu gibi bu gün de işlek olarak kullanılırken kimi zaman da ekler tarihte kullanılmasına karşın, bu gün için unutulmuştur.

DLT’de isimden isim yapım ekleri aşağıda verilmiştir.

3.1.2.2. KÜÇÜLTME EKLERİ

+(X)k

Daha çok küçültme ve sevgi bildiren ek olarak kullanılır. Bunun dışında hayvan yavrusu adları yapar. Ayrıca hayvan adlarından hayvan adları yapar. Ekin Divanda birçok örneği bulunmasına rağmen Argucada rastlanmış herhangi bir kayıt yoktur.

+(X)ç

Eski Türkçede işlek olarak kullanılan sevgi ve küçültme eki olarak kullanılmıştır. Kimi zaman bir şeyin küçüğü anlamı olarak kullanıldığı gibi kimi zaman da yeni kelimeler türetmiştir.

Ramsted eki çı veya açı'ya dayandırmıştır.(Nalbant:2008) Ek daha çok Ana, Ata gibi akrabalık adlarına gelerek –gibi davranan küçük çocuk anlamında kullanılmıştır.

+ÇA

Daha çok eşitlik eki olarak bilinen +ça, küçültme ve kuvvetlendirme eki olarak kullanılmıştır.

Köktürkçede ve Uygur Türkçesinde bu ek daha çok eşitlik eki olarak kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ise bu işlevinin yanında yapım eki olarak da geçer.

DLT'de karın+ça, ne+ce, bar+ça gibi dört sözcükte bu ek miktar ve küçültme eki olarak geçer ancak Argucada bu derece işlek bir ekin olmayışı son derece ilgi çekicidir.

+ç(X)k

Daha çok küçültme, organ adı, alet adı bildirmek için kullanılmıştır. Ekin kökeni ile ilgili farklı görüşler söz konusudur.

Ramsted bu ekin +ç ve +k eklerinden geliştiğini düşünürken, Zeynep korkmaz ise bunu çak yapısından geldiğini savunur (nalbant:2008).

DLT'de çok fazla kullanılmasına rağmen Argucada kullanılmamıştır.

+kIyA

Eski Türkçeden bu güne kadar kullanılan küçültme eklerinden biridir. Bu gün için işlevini kaybetmiştir.

Köktürkçede ny birleşik sesiyle kinya biçiminde kullanılmış olan ek, Uygurcadaki ayrışmadan nasibini almıştır. Uygur Türkçesinde yaşanan n ve y ayrışması sonucu n ağzını kullananlar eki kına, y ağzını kullananlar ise kıya şeklinde kullanmışlardır. Bu durum Karahanlı Türkçesinde de devam etmiştir. Karahanlı

Türkçesi y tarafında olduğu için eki kıya şeklinde kullanmıştır. Eski Türkçede özellikle de kitabelerde az sözcüğü kullanılan ek DLT’de daha farklı örneklerde de kullanılmıştır. Ekin Argucadaki durumu için ise net bir şey söylemek mümkün değildir.

Kaşgarlı, Türklerin y’li söylediklerini Argular N’li söylerler demiş ve kon örneğini vermiştir. Buradan Arguların bu eki de kına şeklinde kullandığını anlıyoruz. Ancak Kaşgarlı’nın vermiş olduğu her hangi bir sözcükten söz etmek mümkün değildir. Kaşgarlı’nın ekle ilgili sözleri sadece ekin hem ince hem de kalın söylenmesi konusundan ibarettir.

+kI

İşlek olarak kullanımına rastlamadığımız bir ektir. Buna Rağmen Nalbant, ekin eski bir küçültme eki olduğunu iddia eder (nalbant.:2008).

Brockellman ekin kına küçültme ekinden kısaldığını iddia etmiştir. Bunun dışında ek ile ilgili her hangi bir görüş söz konusu değildir.

Ek DLT’de küçültmeden ziyade daha çok sevgi bildirmek için kullanılmıştır ve Kaşgarlı’nın tespitlerine göre daha çok akrabalık adlarından sonra gelir. Argucada ise eke hiçbir şekilde rastlanmaz.

3.1.2.3. BENZETME EKLERİ

+dAm

Her ne kadar benzetme ekleri başlığında alınmış olsa da ek daha çok isimlerden kalıcı sıfatlar yapmak için kullanılır. er+dem sözcüğü dışında daha çok yer ve zaman bildiren sıfatlar yapar.

Ekin kökeni ile ilgili görüş bildiren Gabain ve Erdal +dA ve +m eklerinden oluştuğunu bildirmiştir.(Erdal:2004) Karahanlı Türkçesinde bu ekin yerini +sIk almıştır.

+dAm eki DLT’de üç dört sözcükte kullanılmış, Argucada ise hiç rastlanmamıştır.

+sIg

Tam bir benzetme ekidir. Araştırmacılar tarafından canlı bir ek olmadığı söylenir. Eski Türkçenin gramerini yapan Erdal ve Gabain +sı ve +g eklerinden oluştuğunu düşünürler (Erdal:2004; Gabain:1988).

Köktürk ve Uygur Türkçelerinde çok fazla kullanılmamıştır. Karahanlı Türkçesinde ise birkaç sözcükte geçer.

Bu durum da ekin çok canlı olmadığını düşündürmektedir. er+sig (er gibi), oğul+sıg (çocuk gibi) gibi sözcüklerde kullanılır. Bu ek ile ilgili Kaşgarlı şu tespitlerde bulunmuştur: sıg benzetme harfidir Arzu edileni ve söylenileni kendisine benzetmek için ismin sonuna getirilir. Bunun dışında Kaşgarlı, ekin kalınlık ve incelik uyumuna da uyduğu tesbitinde de bulunmuştur.

Her ne kadar verilmemiş olsa da süçik sözcüğü de bu ekle yapılmış, ek bu sözcükte yapım farklı bir sözcük türetme işleviyle kullanılmıştır. DLT'de çok az bir sözcükte kullanılan ekin Argucada olmayışı ilgi çekici değildir

+mAn

Çok işlek olmayan bir ektir. Eski Türkçe döneminden Orhun Türkçesinde sadece ata+man (yüksek) sözcüğünde kullanılmıştır. DLT'de ise Köz+men (közleme), yası+man (kap), ve Türk+men sözcüklerinde geçer. Bunlardan Türkmen sözcüğü oldukça dikkat çekicidir. Kaşgarlı bu sözcük için Türk'e benzer ifadesini kullanmıştır. Ancak Türkmen ifadesi bu zamana kadar Oğuzlar için kullanılmıştır. Bu ek için Argucada herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

+gAk/Ak

Benzetme ve küçültme eki olarak bildirilmiş olsa da daha çok farklı isimler yapmak için kullanılmıştır. Eski Türkçeden bu güne çok az kullanılan ek, kimi zaman +gak kimi zaman da +Ak şeklinde karşımıza çıkar.

Tahminimizce +Ak şekli söz içindeki g sesinin düşmesiyle oluşmuştur. DLT'de ern+ek, keçiz+gek, münüz+gek gibi sözcüklerde geçmiştir. Her ne kadar belirtilmemiş olsa da muguzgak (sinek) sözcüğünde de bu ekin geçtiğini düşünmekteyiz. Bunun

dışında bu ek, organ adları da yapar. dirs+gek, sol+gak, yan+gak gibi sözcüklerde kullanılmıştır.

3.1.2.4. SOSYAL TABAKA VE UNVAN BİLDİREN YAPIM EKLERİ

+kAn

Bu ek daha çok topluluk, unvan ve yer bildiren isimler yapar. Köktürk ve Uygur Türkçelerinde daha çok unvan adlarında kullanılan ek, DLT’de hem unvan hem de yer isimleri yapmıştır. Gabain ekin +gan, +kan ve nadiren +ken şeklinin bulunduğunu söylerken Rasanen ekin canlı bir ek olmadığı görüşündedir (Gabain:1988; Rasanen:1957).

Köktürkçede Tarkan, terken, Kadır+gan isimlerinde kullanılan ekin DLT’de kullanıldığı sözcük sayısı daha fazladır. Baş+kan: Elli yıldan yüz yıla kadar olan balık. Ulusun büyüğü de buna benzetilerek ulus başkanı denmiştir. Burkan: put. Kadır+gan (kağanların sert olanı), Temri+ken (tanrı’ya tapınan bilgin, Müslüman bulunmayan Türkler için), Yeti+ken (yedi yıldız kümesi). Argucada ise bu ek tek bir sözcükte kullanılmıştır. Tar+han>tarkan (İslamıktan önce verilen bir ad, bey demektir)

+agut, +Xt

Topluluk sayıları yapan +agu ve çokluk eki olan +t eklerinin birleşmesinden oluşan ek DLT’de sınırlıdır. +t ise çokluk eki işlevinin yanında topluluk adları da yapar. Erdal, +t ekinin çokluk yanında bu işlevde de kullanıldığını bildirmiş, Burada bayat sözcüğünü örnek vermiştir. Ona göre bayat sözcüğü bayagut şeklinin büzüşmesiyle ortaya çıkmıştır.(Erdal:2004) DLT’de Alpagut ve Uragut sözcüklerinde karşımıza çıkan ek, Eğer Erdal’ın iddiası göz önüne alınırsa Argucada sadece Bayat sözcüğünde görülür.

Ancak bu durum şüphelidir.

3.1.2.5. BİTKİ VE HAYVAN ADLARI YAPAN YAPIM EKLERİ

+gA

Clauson’a göre, çekür+ge, sarıç+ga gibi isimler en eski hayvan adlarıdır ve bu ek ile türetilmiştir.(Clauson:1972)

Bu görüş dolayısıyla da eski Türkçeden beri hayvan ve böcek isimleri yaptığı söylenir. Bunun dışında bitki isimleri de yapar. DLT’de çekür+ge, sarıç+ga, yumurt+ga gibi sözcüklerde kullanılan eke Argucada rastlanmaz

+gAç

Daha çok küçültme eki olarak bilinir. Ancak Eski Türkçeden beri bitki ve hayvan adları da yapar. Köktürkçede en açık şekliyle ı+gaç (ağaç) sözcüğünde görülür.

Bunun dışında Divanda karlı+gaç, sen+geç (küçük fındık büyüklüğünde bir elma), kuş+gaç (serçe) gibi sözcüklerde geçer. Argucada ise hiç rastlanmaz.

+gAn

Hayvan ve bitki adları yapımında kullanılan eklerden biridir. Marcel Erdal, eki Moğolca+gana ekiyle ilişkilendirir. Türkçede Karagan olan bitki Moğolcada karagana olarak bilinir.

Ek kimi zaman tamamen bitki ve hayvan adları yaparken bazen de benzetme yoluyla bu adları türetir. Divanda ekin geçtiği örnekler şu şekilde sıralanabilir:

arpa+gan (arpaya benzer bir bitki), baş+agan (elli kilodan yüz kiloya kadar giden bir balık), çim+gen (çimenlik), in+gen (dişi deve), karagan (dağ ağaçlarından bir ağaç). DLT’de hayli çok örneği bulunan ek, Argucada bulunmamaktadır.

+lAk

DLT’de Kaşgarlı’nın açıklama yaptığı eklerden biridir. İsim kök ve tabanlarına gelerek onlardan hayvan isimleri de yapar.

Bunun dışında farklı isimler türettiği de olmuştur. DLT’de badır+lak (kuş), Kaşga+lak (ördekten küçük bir su kuşu) gibi sözcüklerde geçen ek, Argucada kayda geçmemiştir.

+lAn

Daha çok hayvan isimleri türetir. DLT’de arslan, yılan gibi sözcüklerde görülür.

3.1.2.6. İŞ, MESLEK, ALET İSİMLERİ YAPAN YAPIM EKLERİ

+duruk

Daha çok insan vücuduyla ilgili alet isimleri yapar. Bunun dışında bir yerde de bitki ismi türetmiştir. Ekin kökeni ile ilgili tek görüş Bang’a aittir. Bang, Ekin tur +(u)k şeklinden geldiğini savunur (Nalbant:2008)

Daha çok insan vücudu ile onun bölümleri arasında bağlantı kurar. Bu gün Türkiye Türkçesinde boyun+duruk sözcüğünde kullanılmıştır. DLT’de bu ek ile türeyen sözcükler şunlardır:

Boyun+duruk (her iki öküzün birden boynuna konulan boyunduruk), burun+duk (yular), Çeniş+türük (bir ağacın meyvesidir, fındığa benzer) kömül+dürük (at göğüslüğü)

çU/ çUk

Küçültme ve yer bildirme için kullanılan yapım eklerinden biridir. DLT’de ar+çı, kuyu+cuk, mon+çuk gibi sözcüklerde kullanılan eke Argucada rastlanmamıştır.

+lAg

Kaşgarlı’nın eserinde açıklama yaptığı eklerden biridir. Kaşgarlı +lık ekinden bahsederken bu ekin beş şekilden olduğunu belirtir Bu şeklin üçüncü maddesi olarak da +lag ekini almıştır.

+lAk eki kış+lag, yay+lag ve turuglag sözcüklerinde yer, öğlek sözcüğünde de zaman bildirmiştir. Argucada ise bulunmamaktadır.

+mAk

Daha çok giysi adları yapan bir yapım ekidir. DLT’de baş+mak ve ke+mek sözcüklerinde geçen ek Argucada bulunmamaktadır.

Bunlardan başmak Oğuzcadır. Kaşgarlı sözcüğün aslının başak olduğunu, Oğuzların bu sözcüğe bir +m harfini getirdiğini belirtmiştir.

Oğuzcada var olan bu ekin Argucada olmaması son derece ilgi çekicidir. Çünkü Oğuzlar ve Argular birbirine komşudur ve dilleri birbirine karışmıştır.

+çI

Eski Türkçeden beri en işlek olarak kullanılan meslek yapım ekidir. Daha çok bir meslek sahibi veya bir işi yapan kişi olarak kullanılır.

Eski Türkçenin ilk dönemi olarak kabul edilen Köktürkçede bu ek, bediz+çi, sıgıt+çı gibi meslek isimleri yapar. Bu durum Uygur Türkçesinde de devam etmiştir.

Karahanlı Türkçesine gelindiğinde ekin bu işlevi dışında yapan, eden bildirdiğini de görmekteyiz. Kaşgarlı, bu eki madde başı almış ve ek ile ilgili bilgiler vermiştir.

Ona göre bütün Türk boyları sanat işleyenden bahsetmek için isimlerin sonuna +çI getirmekte birleşmişlerdir. Kaşgarlı bunlardan bahsetmekle beraber tarıg+çı (çiftçi, ekinci) ve etük+çi (papuççu) örneklerini de vermiştir. DLT'de bu ek ile türetilmiş birçok sözcükten söz edilebilir ancak bu sözcükler arasında Arguca kaydıyla verilmiş herhangi bir sözcük mevcut değildir.

Fakat gerek Kaşgarlı'nın bu ekin bütün Türk boyları için ortak olduğu tespiti, gerekse ekin Halaççada varlığı Argucada da olduğunu düşündürmektedir.

+IIIk

Eski Türkçeden beri belki de en işlek olarak kullanılan isimden isim yapma ekidir denebilir. İsimlerden yer, eşya vb isimleri yapar.

Orhun Türkçesinde eşi+lik ve beg+lik sözcüklerinde layık olan, olmayı hakeden anlamlarında kullanılmıştır. Uygur Türkçesine gelindiğinde ise bu anlamından uzaklaşmış ve eşya, yer, nesne isimleri yapan bir ek hâline gelmiştir.

Ek, Karahanlı Türkçesinde birçok işlevde kullanılmıştır. Kaşgarlı eserinde eki ayrıntılarını aşağıda vereceğimiz +IIg ekiyle aynı başlık altında değerlendirmiş,

aralarındaki farkı sert veya yumuşak kaf ile söylenmelerinden ibaret saymıştır. Kaşgarlı'nın eki üç madde içerisinde ele aldığı açıklamaları şu şekildedir:

Birincisi: Bir şeyin yetiştiği yerin adı olmaktır. Söğütlük gibi ki söğüt biten yer demektir. Yahut bir şeyin konulduğu yer kepeklik gibi ki kepek konan yer demektir.

İkincisi: Söylenen şeyi yapılmak için ayrılan şeyin adı olmaktır. Töşeklik barcın gibi ki döşek yapmak için ayrılan ipek demektir.

Üçüncüsü: Yaratılışları anlatan mastarlar manasındadır yiğitlik gibi ki gençlik demektir. İsim bu saydığım üç manaya gelirse Türk dillerinin hepsinde sağlam kaf iledir.

Kaşgarlı, burada +llk ekini +llg ekinden ayırmak için kafın sert veya yumuşağını bir diğer deyişle söz sonu –g ve –k seslerini kullanmıştır. Ancak bu iki ek arasındaki fark sadece ses değıldir. DLT'de ek yer, eşya isimleri ve soyut isimler yapmak için kullanılır.

+llg

Eski Türkçeden bu güne kadar işlek olarak kullanılan eklerden biridir. Gabain, ekin çeşitli sıfatlar yaptığını belirtmiştir. Gabain'in tespiti oldukça yerindedir.

Köktürkçede ek illig gibi birkaç sözcükte kullanılmış, sahip anlamında sıfatlar yapar. DLT'de bu ek, +llk ekiyle aynı başlık altında değerlendirilmiş, lik ekinin altında iki maddede verilmiştir.

Kaşgarlı ekin işlev ve manasıyla ilgili şu açıklamaları vermiştir:

Dördüncüsü: Kelime, adı geçen nesnenin sahibi olmak anlamındadır. Bilek+lig er, bitig+lig er gibi ki bileği kuvvetli kişi ve kağıt sahibi olan kişi demektir.

Beşincisi: kelime meful anlam olmaktır. Töşek+lig töşek sözü gibi ki döşenmiş döşek anlamındadır. Bununla birlikte yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Kaşgarlı, bu iki ek arasındaki ses farkına değinmiştir. Ancak ek ile ilgili fark sadece sestten ibaret değıldir. +llk eki isimlerden soyut isimler yaparken +llg eki daha çok isimlerden sıfatlar yapar. Diğer taraftan +llg eki bu gün için söz sonundaki +g'yi kaybetmiştir.

DLT’de +IIg eki, alın+l1g (alnı geniş), alım+l1g (alacaklı), belgü+lüg (belli), bitik+lig (kâğıt sahibi), beçiz+lig (süslü), boçun+lug-boyunlug (ulusu oymağı olan), kut+lug (kutlu olan)muñ+lug (sıkıntılı), ögü+rlüg (sürüsü olan)saç+l1g (saçı olan), sığır+l1g (sığır1 olan) sözcüklerinde geçer.

Argucada ise sadece balıg+l1g (çamurlu) sözcüğünde geçmektedir.

3.1.2.7. RENK İSİMLERİ YAPAN YAPIM EKLERİ

+gII, +kII, +II

Daha çok renk isimleri yapan ek DLT’de geometrik şekil isimleri de yapar. +II eki Köktürkçede yeşil ve kızıl sözcüklerinde geçer. KB’de de aynı sözcüklerde geçer. DLT’de bu ek ile yapılan sözcükleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

baş+ıl (tepesinde beyaz1 olan), boyn+ul (boynunda beyaz1 olan), kız+ıl (bir nesneden kızıl olan. Bu sözcüğü Tekin ve Gabain, kız (sıcak) köküne dayandırmaktadır.(Gabain 1988) Kızıl sözcüğünün kız köküyle bir ilişkisi mümkün değildir ancak görüşün haklılık payı renk bağlamındadır. Ateşte ısıtılan yani kızartılan nesne de kızıl olan nesne de kırmızıdır.

Kıra+gıl (kırçıl), tört+gil (dört köşe)

+(a)muk

Daha çok küçültme ve renk isimleri yapar. Eski Türkçe eserlerinde sadece DLT’de çok az kullanılan bir ektir. DLT’de Kız+amuk (kızamık), pors+muk (porsuk) gibi sözcüklerde kullanılan eke Argucada rastlanmaz.

+şIn

Bu gün için sadece sarışın sözcüğünde kullanılan ek, DLT’de de sadece bir sözcükte geçmiştir. Marcel Erdal, bu eki Moğolcadaki çın ekinin etkisi altında saymıştır. DLT’de sadece kök+şin (gök rengi) sözcüğünde rastlanan eke Argucada rastlanmaması yadırganmaz.

3.1.2.8. YOKLUK EKİ

+sIz

+Ilg ekinin zıddı olarak yokluk ve eksiklik bildiren sıfatlar yapar. Ek ile ilgili farklı görüşler mümkündür. Kononov, +sIz ekini sI +z eklerinden geliştiğine inanmaktadır. Psyaçin ise +sı (üçüncü şahıs iyelik eki) ve +z/r belirsizlik-çokluk ekine dayandırır.

Böhtlink ise +s ve +z eklerinin yansıma ek olarak düşünmüş, +sIz ekinin de buradan doğduğunu düşünmektedir.(Nalbant:2008) Köktürkçede bu ek daha çok daha çok yokluk sıfatları yapmaktadır. Burada ek kalınlık-incelik uyumuna girmesine karşın düzlük-yuvarlaklık uyumu konusunda sağlam olduğu söylenemez. Ayrıca isimden fiil yapım eki olarak kullanılan ve –sIz bırakmak anlamına gelen –sIra ekinin de +sIz ekinden geldiği düşünülebilir.

Karahanlı Türkçesinde ise hem düzlük-yuvarlaklık hem de kalınlık-incelik uyumuna girmiştir. DLT’de bu ek ile yapılmış isimler mümkündür. DLT’deki bu ek ile yapılmış isimler şunlardır:

Emgek+siz (zahmetsiz), kut+suz (işleri ters giden) u+suz (uykusuz), ög+süz (şaşkın), yol+suz (yolunu azıtan kişi).

DLT’de bu kadar sözcükte kullanılan ek, Argucada hiç kullanılmamıştır.

3.1.2.9. İSİMLE İLİŞKİLİ İSİM YAPIM EKLERİ

+sIg

Gabain, ekin su ve k eklerinin birleşmesinden oluştuğunu söylerken Marcel Erdal ekin isim tabanlarından ayrılabilceğini bildirmektedir.(Gabain:1988) Daha çok vücut bölümleri isimleri yapar.

DLT’de sımara+suk (iki kişi bir ata bindiğinde ikinci kişinin oturduğu yer), tan+suk (şaşılacak şey), tular+suk (ayak ökçesi),bağır+sak (merhametli) sözcüklerinde geçer. DLT’de bu şekilde geçen ek, Argucada yoktur.

+gUk

Seyrek kullanılan bir ektir. Argucada bulunmayan ekin DLT’de şu örneklerde tespit edilmiştir:

çam+guk (kovucu), üp+gük (ibibik kuşu), semür+gük (bülbüle benzer bir kuş)

+(X)n

İsmlere gelerek onlardan kök ve tabanla ilişkili yeni isimler yapar. Eski Türkçede yezgrün (kestane rengi) sözcüğünde geçen sözcük bu dönemde de de işlek olarak kullanılmamıştır. DLT’de şu sözcüklerde kullanılmıştır: Kölü+n (su birikintisi), Ot+un (odun), yimş+in (Kıpçak ülkesinde biten bir kır yemişinin adı) Argucada ise yoktur.

3.1.2.10. DEVAMLILIK EKİ

+çIl

Daha çok isimlere gelip onlardan devamlılık, süreklilik sıfatları yapar. Bu eki Kaşgarlı, eserinde madde başı olarak almış veek ile ilişkili örnekler vermiştir. Bu açıklamalar şu şekildedir: yağmur+çıl (yağmuru çok olan) bu bir kuraldır. Herhangi bir şey bir nesne üzerine çok devam ederse ardı kesilmeden devam ederse o isme çil getirilir. Bu durum bu şekildedir. Nitekim tüpçil yer denir ki tüpi tipi anlamındadır.

Buna çil getirilince çokluğun vasfı olur. Yine hastaya igçil denir. Yalnız bu kural dardır, çok kere yürümez. Ek ile ilgili örnekler sadece buradaki ile sınırlıdır. Ve dolayısıyla da Argucada yoktur.

3.1.2.2. FİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ

Bu ekler fiil kök ve gövdelerine gelerek kimi zaman o eylemin adını bir başka deyişle iş ve eylem adı, kimi zaman da fiillerden farklı isimler türetirler.

Türkçe eklemeli bir dil olduğundan gerek isimlerle gerekse fiillerle türetilen isimler çokça bulunur.

Türkçenin ilk sözlüğü olduğu kadar, gramer konusunda da ilk bilgileri veren Kaşgarlı Mahmut, bu konuda da günümüz için dahi geçerli tespitlerde bulunmuştur.

Kaşgarlı, fiilden isim yapım eki hakkında bilgi vermemiş ancak isimler ile ilgili verdiği bilgiler ekin durumunu da belirtmiştir. Kaşgarlı, isimleri ikiye ayırmıştır.

DLT’de isimler asıl isimler ve fiilden çıkmış isimler ve fiilden çıkmış isimler olarak geçer.

Ayrıca DLT’de fiillere 12 harften türetilen isimlerin olduğunu da belirtmiştir. Biz çalışmamızda fiilden isim yapım eklerini alfabetik sırayla verecek, bu ekleri Argucadaki biçimlerinde karşılaştıracacağız.

-A

Eski Türkçeden bu güne kadar kullanılan bir fiilden isim yapım ekidir. Bunun dışında kalıplaşmış zarflar ve zarf-fiil ekleri türetmek için için de kullanılır.

Köktürkçede yana, tegre gibi sözcüklerde kalıplaşmış zarflarda kullanılmıştır. DLT’de de madde başı olarak verilmiş, fiilden isim yapan harfler içerisinde verilen elif harfi başlığı altında verilmiştir.

DLT’de bu ekin geçtiği sözcükler şu şekildedir:

Kat-a (defa), oz-a (geçmiş zaman), uw-a (yemek adı). Argucada bu eke rastlanmamıştır.

-Ak

Bu gün için otur-ak, dur-ak gibi sözcüklerde geçen bu ek, Türkçede alet, organ ve meslek isim ve sıfatları yapar. Eski Türkçede de kullanılan bu ekin Divanda geçtiği sözcükler şu şekildedir:

Batır-ak (ucuna ipek bağlanan mızrak), biç-ek (bıçak), buş-ak (kızgın), iv-ek (aceleci), kuç-ak (kucak), yaz-ak (otlak)

Argucada ise geçtiği bir sözcük yoktur. Ancak koş (her şeyin çifti) sözcüğünde verilen örnekte koş biçek şeklinde geçer.

-(X)ç

Ek ile ilişkili görüş beyan eden Ramsted bu eki eski bir +çA ekinden geldiğini belirtmiştir. Kaşgarlı da örnekler vermiş, dolayısıyla ek ile ilgili bilgi vermiştir. Kaşgarlı'nın eserinde verdiği bilgiler şunlardır:

çörek demek olan kömeç kelimesindeki gibi küle bir nesneyi gömmek olan kömdi fiilinden alınmıştır. Sevinç kelimesi de böyledir, sevindi sözünden alınmıştır. Buradan Kaşgarlı'nın –ç ve –nç eklerini aynı başlıkta aldığını anlıyoruz.

Günümüzde de gramer çalışmalarıda da bu şekilde değerlendirilir. DLT'de bu ek ile ilişkili örnekler şunlardır:

at-ıç (çocukların ceviz oynadıkları çukur), köm-(e)ç (küle gömülerek pişirilen çörek), köm-üç (define),

üçle-ç (tavşan tuzağı)

Argucadaki varlığı ise bilgimiz dışındadır, en azından biz rastlamadık.

-çİ

Tıpkı isimlerden isim yapan +çİ eki gibi bu da yapan eden ve alet isimleri türetir. DLT'de çok az sözcükte bulunan ekin geçtiği örnekleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kam-çı (kamçı), kulna-çı (doğuracak olan). Argucada ise rastlanmamıştır.

-çU

Fiillerden isim yapma eki olarak kullanılır. İşlek bir ek değildir. DLT'de sadece köm-çü (define)ve tutun-çu (tutulmuş olan) örneklerinde geçmiştir.

-çAk

Daha çok alet isimlerine sıfatların yapımında kullanılan bir ektir. Marcel Erdal, ekin daha çok /r ve /n seslerinden sonra geldiğini tespit etmekle beraber aynı sözcüklerde hem-gUç hem de –çUk eklerinin geçmesinden hareketle bu eklerin aynı menşeyli olduğu kanaatinde dir.

basın-çak (zayıf görülen), bilin-çek (çalınmış malın adı),bürün-çük (kadın başörtüsü)

-çUk

man-çuk (heybe, torba gibi şeyler), ör-çük (örülmüş saç) DLT'de bu sözcüklerde geçen ek, Argucada bulunmamaktadır.

-dI

Kaşgarlı'nın madde başı olarak ele aldığı eklerden biridir. Yapılan, edilen ve bir şeyin arttığı anlamında isimler yapar.

DLT'de ek ile ilgili tespitler şu şekilde verilmiştir. Kelimelere di harfleri getirilerek isim yapılır ki bu bir şeyin arttığı veya ism-i meful anlamındadır.

Argucada bulunmayan bu ekin DLT'de geçtiği örnekler şu şekildedir:

kazın-dı (kazınmış olan), kırın-dı (her hangi bir şeyin kırıntısı), süzün-di (süzülmüş), tamın-dı su (su damlası).

-dU

Fiillerden isim yapma eklerinden biridir. Eski Türkçede de az kullanılan bu ek, DLT'de birkaç sözcükte kullanılmıştır. Kalınlık-incelik uyumu bakımından sağlam olan ek, düzlük-yuvarlaklık uyumubakımından ise sağlam görünmemektedir.

DLT'de ekin kullanıldığı sözcükler şu şekilde sıralanır: eg-dü (kılıç kınına benzer şeylerin konulduğu eğri bıçak sapı), tam-du (alevli ateş), umdu (istek, dilek)yar-tu (talaş)

-dUrUk

Tıpkı isimden isim yapan +duruk eki gibi fiillerden alet isimleri türetmiştir. Çok az kullanılan bir ektir.

DLT'de közül-dürük (at kuyruğundan yapılmışbir bez parçası), tizil-türük (mes gibi şeylerin üzerine takılmış olan pullar) sözcüklerinde geçen eke Argucada rastlanmaması yadırganamaz.

-es

Türkçenin hiçbir devresinde rastlanmayan ek, DLT’de ise tek örnekte tespit edilmiştir. öl-es (sarhoş gibi olan) Bu yüzden de Argucada bulunmaması yadırganamaz.

-(X)g

Eski Türkçeden beri çok sık kullanılan eklerden biridir. Gabain bir eylemin sonucunda ortaya çıkan şeyi, aktif isimleri ve başka şeyleri bildirdiğini düşünmektedir. Ek ile ilişkili görüşler belirtenlerden poppe eki Moğolca ga ekine dayandırırken Ramsted Moğolca gu ekiyle ilişkilendirmiştir.

Eski Türkçenin ilk dönemi sayılan Köktürkçede ek bilig, ölüg, tirig gibi sözcüklerde geçmiştir. Yani burada eylem sonucunda ortaya çıkan durumu ifade eder.

Karahanlı Türkçesine gelindiğinde ise kullanım alanı daha da genişlemiştir. Bu dönemde eylemin sonucunu bildiren isimler, somut isimler, alet isimleri ve yer isimleri yapan isimler yapmıştır. Kaşgarlı bu eke eserinde geniş yer vermiştir. Eserde g için üç hal vardır: A) fiillere gelerek onları isim sırasına koyar. Temiz bir şeye arıg denir ki arındı sözünden alınmıştır. Kuru bir şeye kurug denir ki kurıdı sözünden alınmıştır.

DLT’de geçtiği örnekler şu şekilde sıralanabilir:

Adrıg (ayrı), ayt-ıg (aytış anlamına gelen bir kelimedir, sağlık esenlik gibi şeyleri sormak için kullanılan), bakıg (bakış), çek-ıg (nokta), kak-ıg (öfke), kus-ag (kusma), okşa-g (benzeme), öt-üg (hikâye), ö-g (akıl), sez-ıg (sezme), sızla-g (soğuktan ileri gelen iki diş arasındaki sızlama), tap-ıg (tapma), ül-üg (pay),yul-ug (feda), bas-ıg (basılan yer), art-ıg (bir yükün dengi), ba-g (bağcık), biti-g (kitap), buru-g (deri ve deriye benzer şeylerin büzülmesi), em-ıg (meme), ez-ıg (deride olan ezik), ırda-g (donmuş olan buz çökmek için kullanılan kanca), ört-ıg (bir şeyin örtüsü), tarı-g (ekin), taşu-g (taşınabilen mal), törpü-g (keser, törpü), ula-g (ulak)

Argucaya gelindiğinde ise ek ile ilişkili Arguca kaydıyla her hangi bir sözcük bulunmamaktadır ancak kakı-g (öfke) sözcüğünün kökü olan kakı- sözcüğü kakıdı şeklinde arguca jaydıyla verilmiştir. Bu yüzden de sözcük Arguca sayılabilir.

-gA

Bu ek fiilden isim yapım eklerindedir. Az kullanılan ek, alet isimleri, somut isimler vb yapar.

Brockellman bu ekin ke küçültme ekindengeliştiğini düşünmektedir. Ramsted ise bu ekin eski bir kay-gay ekinden geliştiğini belirtir.Eski Türkçede bilge, kısğa gibi sözcüklerde geçer. Bu gün bilge, bölge gibi sözcüklerde yaşayan ekin DLT’de geçtiği sözcükler şunlardır:Bil-ge (bilgili), kap-ga (büyük kapı), çö-g (akıllı, yaşlı kişi), tam-ga (snehre akan su kolu)

-gAç

Sadece kıs-gaç (kıskaç, kerpeten) gibi sözcükte geçmiştir. Bunun dışında hiçbir yerde geçmediği gibi Argucada da kullanılmamıştır.

-gAk

Eki Ramsted, Moğolcadaki faktitif eki olan ga ekiyle k isimden isim yapım ekinin birleşimi olduğunu söylemiştir. Eski Türkçede daima yapan eden anlamında isimler türetmiş, içgek gibi sözcüklerde geçmiştir.

DLT’de geçtiği örnekler ise şunlardır:

bez-gek (titretici sıtma), ket-gek (peltek), saç-gak (müsrif), kür-gek (kürek), or-gak (orak), Ttez-gk (kaçan kişi), tür-gek (bohça), yat-gak (muhafız)

DLT’de bu kadar geçen ek Argucada bulunmamaktadır. Belki de Argucada bulunmamasının nedeni bu eke Arguca ile konşu olduğu bilinen Oğuzcada da bulunmamasıdır.

-gAs

Çok az kullanılan bir ektir. Türkçede işlek olarak kullanılmamıştır. DLT’de sadece bıç-gas (ulus arasında yapılan bağlantı) sözcüğünde kullanılmıştır. Dolayısıyla da Argucada da bulunmamaktadır.

-gİ

-k1 ekinin farklı biçimi (allemorf) olarak değerlendirilmiştir. Ek r ve n ile biten isimlerden sonra gelerek fiillerden isim ve sıfatlar yapmıştır. DLT’de hem –gi hem de –ki şeklinde kullanılmıştır. DLT’de ekin geçtiği örnekler şunlardır:

Bur-gı (kırışik nesne), kat-gı (katı, sert), ört-ki (bedel), ter-gi (sofra), tez-gi (düşman gelmesi sırasında halk arasında çıkan panik), yem-gı (toplu).

-gİç

Fiillerden hayvan isimleri yapar, DLT’de sadece kat-gıç (çiyana benzer bir hayvandır, insanı sokar) sözcüğünde geçer. Bu sözcük de DLT’de Arguca kaydıyla düşülmüştür.

-gİİ

Çokça isimden isim yapım eki +gıl ile karıştırılır, fiilden isim yapım eki olarak kullanılır.

Argucada kullanılmayan ekin DLT’de geçtiği örnekler şunlardır:

bıç-gıl (çatlak), tar-gıl (alaca),

-gİn

Bu gün solgun, yorgun gibi sözcüklerde yaşayan ek Eski Türkçede de bu şekilde sıfatlar yapmıştır. Ek ile ilgili görüş bildirenlerden Bang, eki gan sözcüğüne bağlarken Kotvicz ise ekin –ku ve –n eklerinin birleşmesinden geliştiğini düşünmektedir.

Eski Türkçede tezigin gibi sözcüklerde rastlanan eke Karahanlı Türkçesinde de rastlanmaktadır.

Argucada rastlanmayan ekin DLT’de saptanan örnekleri şunlardır:

bar-gın (hiç kimsenin yolundan alıkoymadığı kişi), eş-kin (akıp giden), kel-gin (yükselmiş), ter-gin (toplanmış, birikmiş), tur-gun (durgun), tut-gun (tutsak)

-gİ

Gerek fiil çekim eki olarak gerek se fiilden isim yapan ek olarak Türkçenin her devrinde işlek olarak kullanılan bir ektir. Daha çok işi yapanı bildiren isimler, alet isimleri vs yapar.

Ramsted'e göre bu ek eski bir kuy-guy ekinden gelmiştir. Gabain ise ekin kökenini Moğolcadaki ku'da aramaktadır. Eski Türkçede küregü, belgü gibi sözcüklerde geçen ekin DLT'de kullanıldığı çok örnek vardır. Bununla beraber Kaşgarlı'nın da eserde ek ile ilgili verdiği bilgiler mevcuttur. G harfi fiillere gelir lakin kendisinden sonra bir u bulunur. Fiil bu şekliyle bir isim olur ve kendisiyle bir iş yapılan aygıt manasına gelir. Kural bütün Türk dillerinde böyledir.

bıçgu gibi bıçtı fiilinden alınmıştır, kendisine bir şeyle vurulan nesneye urgu neng denir ki urdı sözünden alınmıştır. Bunun dışında ek için DLT'de verilen örnekler şu şekildedir:

bile-gü (bileme taşı) bir-gü (borç), biti-gü (Türk diviti ve buna benzer şeyler), es-gü (süpürge), sor-gu (kan alacak alet), tapuz-gu (bilmece), tarıg-gu (ekin ekilecek yer)

Argucada ise eke de lehçe kayıtlı köke de rastlanmamıştır.

-gUç

Eski Türkçedenn beri alet ve tavır, tutum bildiren isimler olarak kullanılan ek bu dönemde de çok işlek olarak kullanılmamıştır. bıç-guç (makas, tut-guç (kahvaltı), ör-güç (örülmüş saç), ti-güç (ekmekçilerin ekmek üzerine nakış yapmak için kullandıkları nesne), yoğur-guç (merdane) Oğuzca ve Arguca ile benzerliğiyle dikkati çeken Halaççada bulunan ekin Argucada bulunmaması son derece şaşırtıcıdır.

-gUk

Daima işi yapanı, edeni bildiren isimler türetir. Çok işlek olmayan bir ektir. DLT'de kay-guk ve tapuz-guk sözcüklerinde geçmiştir. Dolayısıyla da Argucada da yoktur.

-İ

Eski Türkçeden beri alet isimleri, somut ve soyut isimler yapar. –ı zarf-fiil eki ile de karıştırılır. Ancak aralarındaki en önemli fark zarf fiil eki olarak kullanılan –ı'nın asıl fiil ile tasviri fiil arasına gelmesi ve bu tarz bir durum olmadığında ise zarf işlevi görmesidir. Marcel erdal'ın da bu konuda dikkat çekici bir görüşü vardır. Bu ek şu sebeplerden dolayı fiilden isim yapım ekidir: 1. I ile genişlemiş fiiller –u ve –a gibi başka ünlülü zarf-fiillerden genişlemişlerdir. 2. I ekli sözcükler isim ve sıfat olarak kullanılır, halbuki zarf-fiiller zarf sürekli olarak zarf işlevindedir.

Köktürkçede ek eğr-i, yaz-ı gibi sözcüklerde geçmiş, Uygur Türkçesinde de kullanıldığı örnekler buna benzer olmuştur.Ekin Divanda geçtiği örnekler şunlardır:

açr-ı (buğday temizlemek için kullanılan aygıt), bükr-i (eğri), il-i (iliştirilmiş), kön-i (düz, doğru), yahş-ı (iyi,güzel)

-(I)k

Eski Türkçeden beri çok işlek olarak kullanılan bir ektir. İsimlerden her çeşit isim ve sıfatlar yapmıştır.

Köktürk ve Uygur Türkçelerinde to-k, közün-ük gibi sözcüklerde kullanılan ek, DLT'de de çok işlektir.

DLT'de ekin kullanıldığı örnekleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

agla-k (ıssız, تنها), adr-uk (başka), aksa-k (aksak, topal), amra-k (sevgili, sıcak), anu-k (hazır), arta-k (bozuk), bedü-k (büyük), bogsu-k (kelepçe), bula-k (bulanık), eksü-k (eksik)esrü-k (sarhoş), kad/kaz-ık (ağaçtan oyulmuş nesne), katı-k (her hangi bir şeye katılmış nesne), köl-ük (yük hayvanı), köşi-k (perde), opra-k (yıpranmış),tile-k (dilek), yawu-k (yakın), yar-uk (yarık), yır-ak (uzak) DLT'de bu kadar işlek olarak kullanılan bir ekin ARgucada sadece iki sözcükte geçmesi oldukça ilgi çekicidir.

DLT'de kadık (oyulmuş nesne) olarak geçen sözcüğün kökü kaz- fiilidir. Konuyla ilişkili ayrıntılara yukarıda değinmiştik. Yine DLT'de geçmeyip Eski

Türkçede bulunan közün-ük sözcüğünün fiil tabanı da közün-dür. Bu fiil DLT’de arguca kaydıyla düşülmüştür.

-(I)l

Eski Türkçeden beri işlek olmayan fiilden isim yapım ekidir. Daha çok yapılan eylemin sonucuna yönelen isimler türetmiştir. Köktürkçede kısıl, tükel gibi sözcüklerde kullanılır. Gabain’e göre ek Moğolcada da olan bir ektir. DLT’de de sadece beş sözcükte geçmiştir dolayısıyla da Arguca sözcüklerde de bulunmamıştır. DLT’de bu ekin geçtiği sözcükler (ına-l (anası hatun babası ortalık adamlarından olan gençlere verilen ad),osa-l (gafil), tüke-l (tamam, tüm), üt-il (çok), yas-ul (yassı) sözcükleridir.

-(I)m

Genellikle fiilin yaptığı iş ile ilgili alet, eşya vb çeşitli isimler yapar. Orhun Türkçesinde bat-ım, öl-üm gibi sözcüklerde geçen ek bu gün için basım, tarım, ölüm, düğüm gibi sözcüklerde yaşamaktadır.

Kaşgarlı, Divanda bu eki madde başı olarak almış ve fiilden isim türetme ekleri arasında değerlendirmiştir. Kaşgarlı “döşek yaygı demek olan yadım kelimesindeki gibi döşemek anlamındaki yaddı sözünden alınmıştır, bir dilim kavun olan bir biçim kawun kelimesindeki gibi kesmek anlamında biçti sözünden alınmıştır” şeklinde ifade etmiştir. Ağ-ım (yükselme), ak-ım (akış), ber-im (borç), ker-im (duvarlara örtülen halı, çarşaf gibi nesne), or-um (kesim), öl-üm (ölüm), tar-ım (göllere dökülen çay kolları), tik-im (parça)

-mA

Bu gün eylem isimleri ve isimfiiller türeten ek, eski Türkçede sadece isimler türetir. Râsânen, ekin xm ekinden geldiğini ileri sürmüş, her iki ekin kullanımının aynı bildirmiştir. Bu ek tıpkı yukarıda sözünü ettiğimiz ek gibi Kaşgarlı’nın madde başı olarak ele aldığı eklerdendir.

Kaşgarlı’ya göre sonu elif harfi ile biten isimlerden sonra bu ek gelir ve meful manasındaki sözcüklere gelir ve bu tür sözcükler mastarlıktan çıkarlar.

Köktürkçede sadece yelme sözcüğünde geçen bu ekin DLT’de geçtiği örnekler şunlardır:

bulga-ma (yağsız ve tatsız bulamaç), çal-ma (kum tezek), kat-ma (ufalanmış), kes-me (perçem),

-mAç

Türkçede sadece yemek isimleri türetmek için kullanılmıştır. Rasanen bu ekin ma ve ç eklerinin birleşmesinden ileri geldiğini savunurken, Ahmet Bican Ercilasun ise bu ekin etimolojisinin iki kaynaktan beslendiğini belirtmiştir.

Ercilasun, -maç meç eki üzerine isimli yazısında bu iki kaynağı belirtirken ma-aş ünlü birleşmesinden gelen –maç eki yemek isimleri, -maç ekinden gelenin ise yapılan işi anlatır demiştir. DLT’de bu ek sadece kagur-gaç~kawur-gaç (kavrulmuş buğday) ve tut-maç (Türklerin tanınmış yemeği) sözcüklerinde geçmiştir.

-mAk

Soyut isimler, alet isimleri gibi isimler türetmek için kullanılan ek bu gün çakmak gibi sözcüklerde yaşamaktadır. Ekin kökeni ile ilgili farklı görüşler vardır. Bunlardan Ramsted, ekin m+ak eklerinin birleşmesinden oluştuğunu savunurken, Brockelman eki ma+k’den getirmiştir.

Bunların aksini düşünen Gabain ise eki Moğolcadan ödünç sayar. Eski Türkçede tüzülmek, tutmak, ölmek gibi sözcüklerde bulunan ekin DLT’de geçtiği örnekler şunlardır:

bogmak (gömlek düğmesi, gerdanlık), çakmak (çakmak), kıs-mak (üzengini iki yanında bulunan kayış), tar-mak (yırtıcı hayvanların pençesi), tokı-mak (tokmak), Argucada ise bulunmamıştır.

-mAn

Fiilden isim yapım eki olarak kullanılır. Tıpkı isimden isim yapan +mAn gibi işlek değildir.

Ramsted ve Rasanen bu ekin ma+n eklerinden geliştiğini söylerken Besim Atalay eki ben zamirine bağlar. DLT’de ekin kullanıldığı sözcükler süy-men (üzüm

sıkma zamanı), rsöj-en (yiğitlere verilen isim), ört-men (dam, satıh), tegir-men (değirmen),

-mUr

Eski Türkçede yağmur, kömür gibi sözcüklerde kullanılan ek bu gün için de aynı sözcüklerde yaşar. DLT’de yağ-mur (yağmur), ta(m)-mur (damar) sözcüklerinde geçen ekin Argucada olmaması doğaldır.

-(I)k

Köktürkçede bulun, kıyın gibi sözcüklerde kullanılan ek DLT’de daha işlek bir hâle gelmiştir. Daha çok fiilin ortaya çıkardığı ürünü, olayı anlatan ekler yapar. Kaşgarlı fiilden isim yapım ekleri arasında bu eke de yer vermiş, sel anlamına gelen akın kelimesindeki n gibi suw ağıdı sözünden alınmıştır. Toprak yığını yığın kelimesindeki n gibi toprak yığı sözünden alınmıştır. İfadesini kullanmıştır. Ekin Divanda geçtiği yerler şunlardır:

ak-in (sel), bog-in (boğum), büt-ün (rtam, bul-un (tutsak), eg-in /omuz), ek-in (çiftlik), es-in (esinti), tik-en (diken), tol-un (ayın ondördü, dolunay), tüt-ün (duman), ürk-ün (düşman geldiği zaman halk arasına düşen ürküntü) Argucadaki varlığı ise bilgimiz dışındadır.

-nç

Bu gün için sevinç, inanç gibi sözcüklerde yaşayan ek genelde hareket isimleri türetmiştir. Bu eki –nç şeklinde işleyenler olduğu gibi n+ç olarak ayıranlar da söz konusudur. Orhun Türkçesi eserlerinde erinç, ötünç gibi sözcüklerde görülen ekin bDivanda görüldüğü sözcükler şunlardır:

awı-nç (avunç), inwqnç (inanç), ile-nç (bozukluğu meydana çıkan bir işte yol gösteren kişiyi kınayış), kılı-inç (alak, huy), korku-nç (korku), kör-ünç (bir şey seyreden halk), kül-ünç (gülünç), çg-ünç (övünme), öt-ünç (ödünç), sawı-nç (kaygı), ıul-unç(eğri), um-unç (umut) Ek ile ilişkili Argucada verilmiş her hangi vir sözcük yoktur Ancak Kaşgarlı, eserinde közindi sözcüğünü anlatırken bu sözcüğe Arguca kaydı düşmüş, bu fiilin emir çekiminde ise Arguların da diğer Türklere uyararak kör dediklerini belirtmiştir. Bu yönüyle körünç sözcüğü Argucayla ilişkilendirilebilir.

-sİg

Daha çok sıfat yapan isimler türetmek için kullanılır ve çoğu zaman da sıfatfiil eki olarak değerlendirilir. Köktürkçede daha çok yön eklerinden önce gelmiş, kün togsıgaru gibi örneklerde görülmüştür. DLT’de geçtiği örnekler ise şunlardır:

batman-sıg (batı), tog- sıg (doğu), tut-sug (vasiyet), Argucada ise bulunmamaktadır.

-(I)ş

Fiillerden iş ve hareket isimleri türetir. Kimi zaman da fiilden fiil türeten –ş ekiyle karıştırılır.

Orhun Türkçesi tegiş, sünüş gibi isimlerde geçen ek ile ilgili DLT’de de açıklamalar vardır. DLT’de Kaşgarlı, “kendisinde bilirlük sıfatı bulunan adama denilen biliş kelimesindeki /ş gibi bu kelime bildi sözünden alınmıştır. Savaş anlamındaki uruş kelimesindeki ş de böyledir” ifadesini kullanmıştır.

Divanda ek ile ilişkili örnekler şunlardır:

adr-ış (ikiye ayrılan yolun başı), ag-ış (yükseliş), al-ış (borçluyu sorguya çekme), it-iş (elle karşı koyma), keç-iş (geçit)

-Ut

Eski Türkçeden beri yalın adlar, yer adları, alet adları ve daha başka çeşitli adlar türetmek için kullanılmıştır. Orhun Türkçesi eserlerinde art, boşkurt gibi sözcüklerde görülen ek DLT’de şu örneklerde geçer:

Çök-üt (kısa), kül-üt (halk arasında gülünç olan nesne) Argucada ise yoktur.

-Az, -(I)z

Eski Türkçeden beri işlek olmasa da kullanılan bir ektir. Ramsted eki eski bir r'ye bağlamakta ve tahminimizce de r=z denliğinden geliştiğini düşünmektedir. Köktürkçede baz, boguz, uz gibi sözcüklerde geçen Argucada ise ne eke ne de sözcük köküne rastlanmamıştır. Ek, DLT'de şu sözcüklerde kullanılmıştır:

bog-az (boğaz), küve-z (marur), op-uz (katı olan yer)

3.2. FİİL BİÇİM BİLGİSİ

Daha önce de söz ettiğimiz gibi Divanü Lugati't-Türk, Türkçenin ilk sözlüğü olmakla birlikte Türk dilbilgisi ile ilgili de bilgi vermiştir. Kaşgarlı Divanda sözcüklerle ilişkili ayrıntıları verirken bunları isim ve fiil olarak ayırmış dolayısıyla da Türk gramerinde ilk sınıflamayı yapmıştır.

DLT üzerine yapılan çalışmalar da bu bu ayrımı göz önünde tutmuş, incelemeler de bu yönde yapılmıştır. Biz de çalışmamızın bu kısmında

Eserdeki fiilleri hem çekim hem de yapım açısından ele alırken bu fiillerin Argucadaki durumları da karşılaştıracacağız.

3.2.1. FİİL ÇEKİM EKLERİ

Türkçede fiil çekimi üzerine yapılmış çalışmalar, fiil çekimini fiilin kip, kişi ve zaman açısından belirten ekler olarak verir. Buradan da anladığımız gibi çekimli fiil,kip, kişi ve zaman eklerini almış fiildir.

Bu yüzden de sözlükte farklı bir madde başı olarak verilmez aksine cümlede söz dizimsel işlev içerisinde bulunur. Bu açıdan da kip ve zaman ekleri olarak ayrılmış, bunun dışında menşelerine göre de iyelik, zamir ve emir çekimi olarak ayrılmıştır. DLT, Türk diliyle ilgili bütün bilgileri verirken fiiller kısmında verdiği örneklerde fiillerin mastar şekliyle birlikte belirli geçmiş zaman ve geniş zaman şekillerini de vermiştir.

Dolayısıyla da fiil çekimlerinden de bahsetmiştir. Fakat Kaşgarlı'nın fiil çekimiyle ilgili verdiği örnekler bu iki zamanla sınırlı kalmıştır. Bu da lehçeler arasında yapılacak karşılaştırmayı zorlaştırmaktadır.

Biz de yapacağımız çalışmada eserde geçen fiilleri zaman ekleri açısından tarihi lehçeler açısından karşılaştıracak, bu eklerin Argucadaki biçimlerini de belirteceğiz. Eserde geçen geniş zaman ve belirli geçmiş zaman dışındaki çekimler için ise Halaçça ve Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümesinden yararlanacağız.

3.2.1.2. GENİŞ ZAMAN

Kaşgarlı'nın eserinde uzun olarak bahsettiği ve örnekler verdiği zaman çekimlerinden biri de geniş zaman çekimidir. Eski Türkçenin ilk devresi olan Köktürkçede –ar, -ır, -ur geniş zaman eki kullanılmış, ek bütün şahıslarda zamir kaynaklı olarak karşımıza çıkmıştır.

Talat Tekin, bu ekin geniş zaman sıfatfiiline şahıs zamiri eklenerek geniş zamanın yapıldığını belirtmiştir. Köktürkçede kon-ar köç-er ben (konar göçerim), te-r men (derim), kazgan-ur men (kazanırım), gibi sözcüklerde bu zamana rastlarız. Burada konumuz açısından dikkati çeken husus kazgan fiilinden sonra fiilin –ur şeklinde gelmiş olmasıdır. Uygur Türkçesinde ise Köktürkçede saydığımız kullanım devam etmiş, tıpkı Orhon Türkçesinde olduğu gibi hem şimdiki hem de geniş zaman işlevinde kullanılmıştır.

Karahanlı Türkçesine gelindiğinde de geniş zaman eklerinin (ar, r, ır, ur) değişmediğini görmekteyiz. Hacıeminoğlu bu eklerin hangilerinin hangi fiilden sonra geldiğinin bilinmediğini dolayısıyla ekin kullanımının sistemli olmadığını belirtmektedir (Hacıeminoğlu: 2008, 115).

Buna karşılık Ercilasun ise bu eklerin kökenini zarf-fiil ekine dayandırmakta ve kullanımlarının da bu ekle paralel olduğunu belirtmektedir (Ercilasun: 1983, 115-119).

Eserinde geniş zamana çok sık yer vermiş hatta eserinin örneklerinde geniş zamandan vermiş olan Kaşgarlı'nın konuyla ilgili tespitleri oldukça dikkat çekicidir. Kaşgarlı, bil- ve kakı- fiillerinin geniş zaman örneklerini bilir ve kakır

şeklinde verdikten sonra Arguların bu fiilleri *bilür* ve *kakıyur* şeklinde söylediklerinden bahseder.

Kaşgarlı'nın konuyla ilişkili ifadesi şu şekildedir: Bildi ol bilig bildi. O ilim ve hikmet bildi, bilir bilmek. Argular *bilür* şeklinde söylerler. Kakıdı: ol andın kakıdı. O ona kızdı, bağırdı. Arguca kakıyur şeklindedir. Fiillerin hepsinde kural budur.

Kaşgarlı'nın ifadesinden anlaşılacağı gibi Argular geniş zaman ekini düz ünlülü fiillerden sonra da yuvarlak olarak söylemişlerdir. Tabiki Karahanlı Türkçesinde bu durumda olan başka fiiller de şu şekilde sıralanabilir: ay-ur sen (söylersin), kıl-ur sen (yaparsın), kiñeş-ür sen (danışsın), abıt-ur (gizler), artın-ur. Bu fiillerin –a ve –ı zarf-fiillerini de aldıkları metinlerde pekâlâ görülmektedir. Eğer bu durumun sebebi zarf-fiil eki ise bu fiillerin eserlerde düz biçimlerinin de olması gerekirdi. Tahminimizce bu durumun sebebi her ne kadar da Karahanlı Türkçesi içerisinde eriyip gitmiş olsa da Argucanın etkisidir. Harezmi Türkçesine geldiğinde –şimdiki zaman için a-turur eki kullanılmış olsa da geniş zaman ekinin şimdiki zaman işlevinde kullanıldığı görülmektedir.

Ek Karahanlı Türkçesindeki biçimini korumakla beraber, Argucada tespit edildiği gibi düz ünlülerden sonra yuvarlak ünlünün geldiği geniş zaman ekine de rastlamak mümkündür. Bu durumda iki türlü ihtimalden söz edilebilir:

Birincisi Argular Karahanlı dönemi öncesinde olduğu gibi Karahanlı sonrasında da yaşamaya devam ettiler, ikincisi ise Karahanlı döneminde tarihe karışmış olan Arguların etkisi Karahanlı'dan sonra da devam etti. Tabii ki bu konu bu gün için sadece bir soru işareti olarak kalmıştır.

Çağatay Türkçesine geldiğinde ise her ne kadar geniş zaman eklerinin biçimi değişmemiş olsa da eklerin kullanımı daha da sistemli hâle gelmiş, yukarıda bahsettiğimiz kullanımlar azalmıştır. Eckmann, geniş zamanın kullanımının dışında şimdiki, gelecek ve hikâyelerde belirli geçmiş zaman yerine de kullanımından bahsetmiştir (Eckmann: 1988 126-129).

3.2.1.3. BELİRLİ GEÇMİŞ ZAMAN

Belirli geçmiş zaman, Türkçede işin özne tarafından bizzat yapıldığını, geçmişte yapılan işe öznenin şahit olduğunu belirtir. Türkçenin tarihi süreci içerisinde kullanım ve ekleşme açısından pek fazla değişime uğramayan belirli geçmiş zaman, günümüzde de aynı biçimini korumuştur.

Fiil çekimini ayıranlar bu zaman ekini iyelik kaynaklı ekler arasında saymıştır. Eski Türkçenin ilk devresi sayılan Köktürkçede belirli geçmiş zaman eki –dı ekine iyelik eklerinin eklenmesiyle yapılır. Talat Tekin bu eki birincil biçimler arasında saymış ve kesin geçmiş zaman eki terimini kullanmıştır.

Tahminimizce bu terimi kullanmasındaki sebep, öznenin eyleme bizzat şahit olmasıdır. Belirli geçmiş zaman için ekinde bilinen en büyük değişiklik 2. Teklik şahısta yaşanmaktadır. 2. Teklik şahıs için belirli geçmiş zaman dı-g veya dñ olarak bilinir.

Karahanlı Türkçesinde de geniş zamanın kullanımı aynen devam etmiştir. Görülen geçmiş zaman eki üçüncü şahıs hariç düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmiş, 3. Teklik ve çokluk şahıslarda sadece düz biçimleri kullanılmıştır.

Bununla beraber 2. Teklik ve çokluk şahıslardaki dıg kalkmış, sadece dñ kullanılmaya devam etmiştir. Kaşgarlı eserinde geniş zamanla birlikte belirli geçmiş zamana da yer vermiştir. Kaşgarlı daha önce de belirttiğimiz gibi fiillerin mastar ve muzari örnekleriyle mazi (belirli geçmiş zaman) örneklerine de yer vermiş Arguca ile ilişkili verdiği ifadede tapın- fiilini örnek vermiş, Arguların 2. Teklik şahısta tapındıg dediklerini söylemiştir.

Bu yönüyle Arguca Köktürkçeye benzemektedir. Acaba Argular Köktürk döneminde de yaşadılar mı yoksa Köktürkçeden mi etkilendiler? Bir soru işaretidir.

Harezm Türkçesine gelindiğinde ise ekin biçiminde pek fazla değişiklik yapılmadığını fakat Türkçenin daha önceki dönemlerine göre daha da fazla uyuma girdiğini görmekteyiz. Bu dönemde belirli geçmiş zaman eki kalınlık-incelik uyumuna uyduğu gibi düzlük-yuvarlaklık uyumuna da uymuştur. Ek ile ilgili

yaşanan tek değişiklik 1.Çokluk şahıstan sonra dImIz dışında dUk biçiminin de bu dönemde kullanılmış olmasıdır.

Çağatay Türkçesinde de belirli geçmiş zamanın daha önceki dönemlerinden farklı olmadığını görmekteyiz. Bu dönemde de hem ekin kullanılış biçimi hem de kullanılışı Harezmi Türkçesine yakındır.

Konuyla ilgili gramer çalışması yapan Eckmann, geçmiş zamanı ayırmamış, -dı ekli geçmiş zamanı sadece geçmiş zaman olarak vermiştir. Bununla birlikte son sesi t olan fiillerden sonra -d; kps, ş olan fiillerden sonra ise -t olduğunu belirtmiştir (Eckmann: 1988, 130-135).

3.2.1.4. BELİRSİZ GEÇMİŞ ZAMAN

Geçmiş zamanın diğer bir çeşidi de belirli geçmiş zamandır. Fiilin gerçekleştirdiği işe öznenin tanık olmadığını, işi başkasından duyduğunu anlatır. Türkoloji literatüründe öğrenilen, duyulan geçmiş zaman olarak bilinen bu zaman eki Harezmi Türkçesine kadar değişime uğramamıştır.

Her ne kadar Türkçenin her devresinde ek zamir kaynaklı olarak karşımıza çıkmış olsa da ekin biçiminde az da olsa değişiklik yaşanmıştır.

Orhon Türkçesi eserlerinde En işlek kullanılan ek, belirli geçmiş zaman ekidir buna rağmen bir örnek dışında sadece 3. Teklik kişi olarak kullanılmıştır. Konuyla ilgili çalışmasında Tekin sadece mış ekli geçmiş zaman terimini kullanmakla yetinmiş, eki “eylem sıfatı” olarak değerlendirmekle birlikte sadece yüklem olarak kullanıldığını belirtmiştir (Tekin: 2002, 188).

Karahanlı Türkçesine geldiğinde ise ekin kalınlık-incelik uyumu yönünden sağlam olan ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymadığı görülmektedir. Bununla birlikte Köktürk ve Uygur Türkçelerinde olduğu gibi zamir kaynaklı olarak devam etmiştir. Kaşgarlı eserinde bu zaman ile ilgili bilgi vermemiş, bu da gerek

DLT'deki lehçelerde gerek se Argucada zamanın durumu hakkında karşılaştırma yapmamızı zorlaştırmıştır.

Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi DLT, fiiller üzerinde örnek verirken bunların geniş zaman ve belirli geçmiş zaman çekimleri ile ilgili bilgi vermiş, diğer zamanlara değinmediği gibi lehçelerdeki durumundan da bahsetmemiştir. Bu yüzden de belirli geçmiş zamanın Argucadaki durumu bilgimiz dışındadır.

Harezmi Türkçesinde de belirli geçmiş zamanın –mış ekiyle yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte –ip ekinin de -mış eki gibi zamirlerle birlikte kullanılmıştır. Dolayısıyla da Karahanlı Türkçesindeki aynı yapı devam etmiş, bu dönemde de değişiklik olmamıştır. Konuyla ilgili çalışma yapan Hacıeminoğlu, bu zaman için Anlatılan geçmiş zaman terimini kullanmış, bu zaman eklerinden bahsederken –ip ekini almamıştır.

Çağatay Türkçesine gelindiğinde ise belirli geçmiş zamanın iki farklı çekiminden söz etmek mümkündür. Birinci çekim, Eski Türkçeden bu güne kadar gelen –mış ekine şahıs zamirlerinin eklenmesiyle oluşmuş çekimdir.

Bu çekimde diğer tarihî Türk lehçelerinden farklı olarak 3. Teklik ve çokluk şahıslarda ol zamiri yerine tur bildiricisinin kullanılmış olmasıdır.

İkinci çekim ise –gan sıfat-fiiline şahıs zamirlerinin eklenmesiyle oluşan çekimdir. Bu çekim de tıpkı –mış çekimi gibi zamir kaynaklı olup onun gibi belirsiz geçmiş zaman için kullanılmıştır. Eckmann, -mİş'lı çekimin zamir kaynaklı biçiminin yanı sıra Azerbaycan Türkçesindeki yapıyla da kullanıldığı biçimiyle şiirlerde geçtiğini belirtmiştir.

3.2.1.5. ŞİMDİKİ ZAMAN

Şimdiki zaman eylemin şu anda gerçekleştiğini, işin şu anda yapıldığını anlatmaktadır. Günümüzde yor ve mAktA ekleriyle yapılmış olan şimdiki zaman için de Eski ve Orta Türkçede de çeşitli ekler kullanılmıştır.

Bu ekler kimi zaman müstakil ekler olmuş, kimi zaman da farklı zaman eklerinin alt işlevi olarak kullanılmıştır.

Orhun Türkçesi eserlerinde şimdiki zaman için her hangi bir ekten söz edilmemiş, geniş zaman eki aynı zamanda şimdiki zaman işlevinde de kullanılmıştır. Esasen düşünülürse yazıtlarda bu tür bir kullanıma rastlamadık ancak yazıtlar dışındaki metinlerde bu tür bir kullanım söz konusudur denebilir.

Fakat bu durum sadece çeviriden de ibaret olabilir. Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde de de Köktürkçede sözünü ettiğimiz bu durum devam etmiştir.

Şimdiki zaman için müstakil bir ekin kullanıldığı saha Harezmi Türkçesidir denebilir. Harezmi Türkçesinde geniş zamanın bu kullanımı yanında –A zarf-fiil ekine turur bildircisinin eklenmesiyle bağımsız bir şimdiki zaman eki oluşmuştur. Ancak bu kullanım da çok işlek değildir.

Çağatay Türkçesinde ise Harezmi Türkçesindeki –aturur yapısı atur/adur biçimine dönüşmüş, bununla birlikte şu an da kullanılmakta olan –mAktA biçimi de metinlerde görülmüştür. Konunun Arguca açısından durumu ise belirsizdir.

Argucadan ses ve şekil özellikleri açısından bahseden tek kaynak olan DLT, daha önce de sözünü ettiğimiz gibi fiilleri sadece geniş zaman ve belirli geçmiş zaman açısından vermiş, diğer zamanlardan söz etmemiştir. Bu yüzden de Argucada şimdiki zamanın durumu hakkında kesin bilgi yoktur. Burada öne süreceğimiz tek düşünce Argucanın da Karahanlı Türkçesi gibi şimdiki zaman ve geniş zaman için aynı eki kullanıyor olmasıdır.

3.2.1.6. GELECEK ZAMAN EKİ

Gelecek zaman, bir fiilin gelecekte yapıldığını, öznenin işi bahsettiği zamandan daha sonra yapacağını bildirir. Gelecek zamanda yapılacak işler kesin veya plansız olarak söylenenden daha sonra yapılır.

Türkçede tarihi süreç içerisinde en fazla eki değişen zaman gelecek zamandır. Bu ekler kimi zaman daha sonraki devirlerde farklı işlevlerde kullanılırken, kimi zaman da tamamen unutulup gitmiştir.

Eski Türkçenin ilk devresi sayılan Köktürkçede gelecek zamanı karşılamak üzere biri zamir diğeri de iyelik kaynaklı olmak üzere -DAÇI ve -sıg ekleri kullanılmıştır.

Bu eklerden daçı, kullanım alanı açısından daha geniştir. -DAÇI ekinin kökeni ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan Menges, -DAÇI ekini da fiilden isim yapma ekine -çI fiil yapma ekinin gelmesiyle oluşmuştur iddiasındadır.

Ramsted ise açıklamasının ilk kısmı Menges ile birleştirmişken, +çI ekini isimden isim yapım eki olarak değerlendirmiştir.

Bang ise eki ad- fiilinden getirmiştir. Şinasi tekin ise ekin önünde bir ünsüz olduğunu iddia etmiş, ölteçi>ölüteçi>ölteçi şeklinde bir gelişimden söz etmiştir (Ş. Tekin: 1976 301-302).

Köktürkçede -DAÇI ekinin yanı sıra iyelik kaynaklı olarak karşımıza çıkan bir diğer ek ise -sıg'dır. Bu ek, tıpkı daçı eki gibi gelecek zaman eki olarak kullanılmakla birlikte kullanım alanı -DAÇI'ya göre daha dardır. Köktürk yazıtlarında -sıg ekinin çekimi sadece 2. teklik şahısta tespit edilmiştir.

-DAÇI gibi -sıg eki için de çeşitli görüşler söz konusudur. Ramsted, eki -s fiil yapım eki ile -ıg fiilden isim ekini bildirmiştir.

Bang'a göre ise ekin aslı -sı olup -g sonradan türemiştir.

Uygur Türkçesinde ise yine zamir ve iyelik kaynaklı olmak üzere gelecek zaman eki kullanılmıştır. Ancak, gelecek zaman eki Köktürkçeyi Uygur Türkçesini morfolojik açıdan ayıran önemli bir ektir.

Uygur Türkçesinde gelecek zamanı karşılamak için -gAy ve -gU ekleri kullanılmıştır. Bunlardan -gAy eki zamir kaynaklı olup, ihtimali ifade etmek için kullanılmıştır.

-gAy ekiyle ilgili bu zamana kadar rastladığımız tek görüş Ercilasun'a aittir. Ercilasun, gay ekinin isimden isim ve sıfat yapan -gA ekinden geliştiğini belirtmiştir (Ercilasun 2013 487). Uygur Türkçesinde gaydan sonra kullanılan diğer bir ek de gu'dur. Bu ek Köktürkçedeki -sıg gibi iyelik kaynaklı gelecek zaman ekidir. -gU eki ile ilgili görüş belirten Ramsted eki Altaycaya dayandırırken, Rasanen de ekin Moğolcadaki -(X)U olduğunu ve ses değişimiyle -gU'ya dönüştüğünü bildirir (Öztürk: 2017) Bu eklerin dışında Uygur Türkçesinde Eski Türkçeden beri devam eden -DAÇI ve bununla birlikte -gUk ve -gA eki de gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır.

Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman ekleri Uygur Türkçesinde olduğu gibi -gAy, -gU ve -gA ekleridir. Bunlar arasında -gAy asıl ek olup -gAy ve -gU da gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır.

-gAy eki zamir kaynaklı ek olarak bilinirken, -gU iyelik kaynaklıdır. -gA ise rylands nüshasında tespit edilene göre hem iyelik hem de zamir kaynaklı olarak kullanılmıştır. Her ne kadar Uygur Türkçesinden itibaren daha çok sıfat-fiil eki olarak kullanılan -DAÇI eki de Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman eki olarak az da olsa kullanılmıştır. Kaşgarlı, eserinde -DAÇI ekini Oğuzca saymış, bu ekin Oğuzlara yakın Türk Lehçelerinin de kullandığını belirtmiştir.

Kaşgarlı'ya göre Oğuz, Argu, Suvarlar gelen, gelecek anlamında bardacı derlerken Türkler (Karahanlı) bu anlamda barguçı derler. Kaşgarlı bu ifadeyi tahminimizce gelecek zaman sıfat-fiil eki olan -dAÇI için kullanmıştır ancak bu ein hem hem gelecek zaman hem de sıfat-fiil eki olması ekin Argucada gelecek zaman eki olabileceğini de düşündürmektedir.

-dAÇI ekli gelecek zamanın Argucada kullanıldığına dair fikrimizi güçlendiren ikinci bir kanıt da bu ekin kuran tercümelerinden TIEM hariç diğerlerinde kullanılmış olmasıdır. Karahanlı Kur'an tercümelerini çalışanlar, bu tercüme yapan heyetin içerisinde yer alan Türklerden en az birinin Argu Türkü olduğu konusunda hemfikirdir. Bu iddia doğru ise dili kullanan kişi yazdığı, istinsah ettiği esere kendi dil özelliğini katar. Dolayısıyla Argucadaki gelecek zaman eki

-DAÇI'dır denebilir.

Harezmi Türkçesine gelindiğinde ise gelecek zaman ekinin aşığı yukarı Karahanlı ile aynı olduğunu görmekteyiz. Uygur Türkçesinden beri devam eden -gAy ve -gU ekleri Karahanlıda olduğu gibi Harezmi'de de devam etmiştir.

Bununla birlikte kaynakların bu eklerin dışında verdiği farklı biçim birimler de vardır. Konuyla ilgili bildiğimiz ilk gramer çalışmasını yapan Hacıeminoğlu, yukarıda sözünü ettiğimiz eklerin dışında -(y)AsI ekini de gelecek zaman eki olarak vermiştir (Hacıeminoğlu: 2008, 152).

Recep Toparlı ise -gU ekini turur bildircisiyle birlikte vermiş, bu ekler dışında mış bolgay yapısından da bahsetmiştir (Toparlı:2007 52-55). Türk Dili Tarihi isimli çalışmasıyla bilinen Ahmet Caferoğlu ise bu zaman için -gAy, -gA ve -(y)IsAr eklerini zikretmekte, konuyla ilişkin yüksek lisans tezinde Muhammet Raşit Öztürk ise bütün bu bilgileri verdikten sonra -gAy, -gA, -gU (turur), -mİş bolgay, -(y)AsI ve -(y)IsAr eklerinin olduğunu kaydetmiştir.

Biz de bu konudaki bütün çalışmaları özetlemekle birlikte, konu ile ilgili görüş bildirmiyoruz.

Bu konuda sözünü edeceğimiz son tarihî lehçe Çağatay Türkçesidir. Çağatay Türkçesinde de gelecek zaman ekinin Uygur Türkçesini takip eden Karahanlı ve Harezmi lehçeleriyle aynı olduğu dikkati çeker. Çağatay Türkçesinde de gelecek zamanı karşılamak için -gAy, -gU (tur) ve -gA ekleri kullanılmıştır. Bunlardan -gU (tur) yapısının Harezmi Türkçesinde -gU turur yapısında olmasına rağmen Çağatay Türkçesinde turur bildircisinin tur şekline dönüşmesi son derece dikkat çekicidir.

3.2.2. FİİL YAPIM EKLERİ

3.2.2.1. İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ

Bu ekler, isimlerden farklı anlamlarda fiiller türetmiştir. Kaşgarlı Mahmut, eserinde kimi fiillerden bahsederken bu fiillerin isimlerden çıktığından bahsederken bunların hangi isimler olduğunu da belirtmiştir.

Biz de yapmış olduğumuz çalışmada DLT’de isimden fiil yapan ekleri tespit ederken bu fiillerin Argucadaki durumlarından da bahsedeceğiz. Argucadaki ekleri değerlendirirken kimi zaman eklerin durumundan bahsederken, kimi zaman da köklerden yararlanacağız.

+A

Eski Türkçeden beri kullanılan bir ektir. DLT’de geçişli fiiller türetmiştir. DLT’de kullanıldığı yerler şunlardır:

adın-a- (değişmek), ag(ı)n-a- (dili tutulmak), amur-a- (dinlenmek), boy(u)n-a- (dikbaşı olmak), çikn-e- (nakış işlemek), çıkr-a- (gıcırdamak), çıvş-a- (ekşimek), es(i)n-e- (rüzgâr esmek, esnemek), kan-a- (kanamak), keviş-e- (yumşamak), kon(u)r-a- (ses kalınlaşmak), kurç-a- (katılaşmak), küz-e- (güzü geçirmek), men(i)z-e- (benzemek), or(ı)n-a- (yerleşmek), ört-e- (yanmak), tev(i)ş-e- (karışmak), tün-e- (gecelemek), aş-a- (yemek yemek), at-a- (lakap vermek), be(di)z-e- (süslemek), bul(u)n-a- (esir etmek), -AT

Çok eski bir ektir. Köktürkçede kul-at-, kün-et- gibi sözcüklerde kullanılmıştır. DLT’de de isme bağlı fiiller türetmiştir. DLT’de ekin geçtiği örnekler şu şekildedir:

at-at- (tay için at olmak), bil(i)g-ed- (akıllı olmak), er-ed- (erkek olmak), körk-ed- (güzelleşmek), kut-ad- (bahtlı olmak), yok-ad- (yok olmak), Argucada ise bulunmamaktadır.

+el

Eski Türkçede rastlanmamıştır. DLT’de sadece öz-el- (özlemek) sözcüğünde geçen ek, Arguca hiçbir sözcükte bulunmamaktadır.

+Ar

Daha çok geçişsiz fiiller türetmek için kullanılır. DLT’de geçtiği örnekler şunlardır:

bus-ar- (puslanmak), kap-ar- (şişmek), kız-ar- (kızarmak), köl-er- (su birikintisi oluşmak), sar-ar- (sararmak), taz-ar- (kelleşmek), toz-ar- (toz yükselmek), tüz-er- (düzleşmek) Argucada ise eke dair her hangi bir işaret söz konusu değildir.

+çA

İsimle ilişkili fiiller türetmiştir. Eski Türkçede rastlamadığımız ek, DLT’de çok fazla kullanılmıştır. DLT’de ekin geçtiği örnekler şunlardır:

kır-ça- (değmek), kur-ça- (kuşak bağlamak)

+dA

Geçişli ve geçişsiz fiiller yapmak için kullanılmıştır. DLT’de şu örneklerde geçmiştir:

bağ-da (da- (güreşte sarmaya almak), is-te- (aramak), iz-de- (takip etmek), kek-te- (kin tutmak), ün-de- (ses çıkarmak), Argucada ise bulunmamaktadır.

+dI

Geçişsiz fiiller türetmek için kullanılmıştır. Orhun Türkçesi eserlerinde udı- gibi sözcüklerde kullanılan ekin DLT’de geçtiği örnekler şu şekilde verilir:

an-dı- (tuzak kurmak), u-dı- (uyumak) DLT’de bu kadar az kullanılan bir ekin Argucada kullanılmaması son derece doğaldır.

+gAr

Genellikle geçişli fiiller türetmiştir. DLT’de ekin geçtiği örnekler şunlardır:

and-gar- (ant içirmek), at-gar- (ata bindirmek), çın-gar- (araştırmak), ed-ger- (düzeltmek), iç-ger- (içeri sokmak), kön-ger- (doğrultmak), köz-ger- (görüşürmek), küz-ger- (güzleşmek), ot-gar- (otlatmak), san-gar- (farzetmek) Argucada eke dair bir kayıt söz konusu değildir, Ekin gelmiş olduğu kön(i)ger ve fiilinin kökü Arguca kaydıyla verilmiştir.

+I,+u

Biti-, bodu-, boşu-, tokı- fiillerinin dışında genellikle geçişsiz fiiller türetmiştir. Köktürkçe eserlerde biti-, tokı- gibi sözcüklerde kullanılan ek DLT’de oldukça işlektir. DLT’de isimden o isimle ilişkili fiiller türetmiş, fiilin yaptığı işi anlatan fiiller yapmıştır. Divanda ekin geçtiği örnekler şunlardır:

ağ(ı)r-u- (ağırlaşmak), bay-u- (zenginleşmek), bek-ü- (sıklaşmak), bit-i- (yazmak), bod-u- (boya), boş-u- (gevşemek, çözülmek, (eşler için) nikâh düşmek), çıg(ı)-u- (çiğneyerek sertleşmek), kan-ı- (kanamak), keñ-ü- (genişlemek), kız-u- (pahalılaştırmak), öl-i- (ıslanmak), sek(i)r-i- (sıçramak), tar-u- (daralmak), tok-ı- (vurmak), yen-i- (hafiflemek, doğurmak), yıd-ı- (kokmak) Argucada eke dair her hangi bir kayıt bulunmamakla birlikte kızu fiilinin kökü olan kız ve boşu- fiili Arguca kaydıyla verilmiştir.

+(I)k

Fiille ilişkili geçişsiz fiiller yapmak için kullanılmıştır. Orhun ve Uygur Türkçesi eserlerinde az kullanılan ekin DLT’de geçtiği yerler şöyle sıralanabilir:

agu-k- (zehirlenmek), and-ık- (yemin içmek), çav-ık- (ünlenmek), çı-k- (ıslanmak), çın-ık- (gerçekleşmek), et-ık- (büyümek), iç-ık- (teslim olmak), kir-ık- (kirlenmek), küz-ık- (güzleşmek), mun-uk- (sıkıntı çekmek), tag-ık- (dağa çıkmak), tar-ık- (daralmak), taş-ık- (dışarı çıkmak), tat-ık- (Farslaşmak) yat-ık- (yabancılaşmak), yay-ık- (bahar olmak), DLT’de bu kadar işlek, Argucada hiç kullanılmamıştır.

+kA

Çok kullanılmayan bir ektir. Eski Türkçe eserlerde hiç rastlamadığımız ek, DLT’de sadece esir-ke- (acımak) sözcüğünde geçmiştir. Dolayısıyla da Argucada da bulunmamaktadır.

+(I)l

Bu gün için kısıt, daral gibi fiillerde yaşayan ek Eski Türkçede de çok işlek olmamıştır. DLT’de işlek olmayan ek, sadece köz-ül-dürük (atın gözüne konan nesne) sözcüğünün kökü olarak köz-ül- şeklinde geçmiştir.

+IA

Bu gün için başla, sula izle gibi fiillerde yaşayan ek Eski Türkçede de kullanılmıştır. Orhun Türkçesinde en belirgin görüldüğü fiil süle- sözcüğüdür. DLT’de de işlek olarak kullanılan ekin geçtiği örnekler şu şekilde verilebilir:

adak-la- (ayağa vurmak), adgır-lan- (yığılmak, aygır sahibi olmak), aduk-la- (şaşırmak), adut-la- (avuçlamak), ağır-la- (ikramda bulunmak), agız-la- (ağıza

vurmak),agu-la- (zehirmek), akı-la- (cömert saymak), ana-la- (anne saymak), anuk-la- (hazır bulmak), ara-la- (barıştırmak), argu-la- (arasından geçti), arık-lan- (ark yapmak), arka-lan- (destekçi olmak), arkuk-la- (itiraz etmek), arpa-la- (arpa vermek),arslan-la- (arslan gibi kükremek), art-la- (tokatlamak), arduç-lan- (ardıç çoğalmak), atız-lan- (su bendi yapmak), bağır-la- (bağrına vurmak), bağış-la- (bağışlamak), bala-la- (kuş yavrulamak), balık-lan- (bir yerde balık olması, çamurlanmak), başak-la- (mızrağa baş takmak), bedük-len- (büyük saymak), beg-le- (bey saymak),bek-le- (korumak), bertü-le-n- (ceket giymek), biçek-le- (bıçaklamak), bilge-le-n- (akıllıymış gibi yapmak), boyun-la- (vurmak), boz-la- (homurdanmak), butık-la- (budamak), çağı-la~çoğı-la- (çağlamak), çar-la- (bebek için ağlamak), çaw-lan- (şöhret sahibi olmak), çın-la- (doğruluğunu onaylamak), ekek-le- (aşağılamak),em-le- (tedavi etmek), etük-len- (ayakkabı sahibi olmak), kawun-lan- (kavun sahibi olmak), kak-lan- (kurutulmak), karı-la- (yaşlı saymak), kençek-len- (kençek kılığına girmek), kez-le- (okun gezini düzeltmek), kız-lan- (kızı saymak), kov-lan- (katlaşmak), kudgu-lan- (sineği kovmak), kuduz-lan- (dul kadın ile evlenmek), sü-le- 8hücum etmek), tuş-la- (karşısına gelecek şekilde durdurmak) ucuz-lan- (ucuz bulmak), yüzlen- (saygı görmek) Ekin Argucada da birçok sözcükte kullanıldığını görmekteyiz.

balıklan-, koduslan- sözcükleri Kaşgarlı tarafından Arguca kaydıyla verilmişken çoğıla-, kızlan- sözcüklerinin de köklerinin bir anlamı Arguca kaydıyla verilmiştir. Tahminimizce Argucada +IA ve +IAn ekleri en çok kullanılan eklerdir.

+(I)msIn

Eski Türkçe eserlerde rastlamadığımız ek DLT’de az sayıda sözcükte kullanılır. Geçişli ve geçişsiz fiiller türetmek için kullanılmıştır. İsimlere gelerek –mış gibi yapmak, -ar görünmek anlamlarında fiiller türetmiştir. Ekin DLT’de geçtiği örnekler şunlardır:

alım-sın- (alır gibi görünmek), bilim-sin- (bilir gibi görünmek) Argucada ise eke dair her hangi bir kayıttan söz edilemez.

+(D)r

Eski Türkçede çok az kullanılan bu ek, Karahanlı Türkçesinde geçişsiz fiiller türetmiştir. İsimlere gelerek onlarla ilişkili, ismin sonucuna yönelik fiiller türetmiştir.

DLT’de eke dair örnekler şunlardır:

ala-r- (göz kamaşmak, renk değişmek), belgü-r- (belirtmek), eski-r- (eskimek), kadgu-r- (tasalanmak), kara-r- (kararmak, siyahlaşmak), katgu-r- (katılarak gülmek), tüpi-r- (rüzgar eserek toprağı savurmak),

+rA

Eski Türkçede çok az rastladığımız ek daha çok yansıma sözcükler türetmek için kullanılmıştır. DLT’de ek şu sözcüklerde geçmiştir:

çık-ra- (gıcırdamak), çın-ra- (gıcırdamak), çok-ra- (fokurdamak), ın-ra- (inlemek), op-ra- (kişnemek), saç-ra- (sıçramak) Argucada ise eke dair her hangi bir kayda rastlanmamıştır. Argucaya benzerliği ile bilinen Halaççada ve Argulara komşuluğuyla bilinen Oğuzcada da ekin olmayışı Argucada olmadığını düşündürmektedir.

+sA

Tıpkı fiilden fiil yapan –sa eki gibi bir şeye duyulan ihtiyaç, istek ve arzuyu bildiren fiiller türetmiştir. Bu gün için susamak sözcüğünde yaşar.

Eski Türkçede çok az kullanılan ek, DLT’de de işlek değildir. DLT’de ekin kullanıldığı örnekler şunlardır:

açığ-sa- (canı ekşi istemek), al(ı)-sa- (almaya niyetlenmek), aş-sa- (yemek istemek), balık-sa- (balık yemek istemek), bar(ı)-sa- (gitmek istemek), berig-se- (vermek istemek), bilig-se- (akıllanmak), suw-sa- (susamak),

+sI

Eski Türkçede hiç kullanılmayan bu ek DLT’de de çok az kullanılmıştır. Geçişsiz fiiller türeten ekin DLT’de kullanıldığı örnekler aşağıda verilmiştir:

açıg-sı- (acılaşmak), kak-sı- (şerit şeklinde kesilip kurutulmak), suw-sı- (sulanmak), Argucada eke rastlanmamıştır.

+sIn

Tıpkı +sı eki gibi isimlerden ismin gerçekleştiğini anlatan fiiller türetmiştir. Bu yüzden de –sı ve –n eklerinin birleşmesinden oluştuğu düşünülebilir.

Eski Türkçede az kullanılan bu ek, Karahanlı Türkçesinde de işlek değildir. Ekin DLT’de verildiği örnekler aşağıdadır:

er-sin- (erkekleşmek), ew-sin- (kendi evi saymak), oh-sın- (pişman olmak), yem-sin- (yer gibi görünmek), yer-sin- (yurt edinmek)

+ş

İsimlerden isme dair işte yardımlaşma ve yarış yapmak anlamıyla fiiller türetmiştir. Bu yönüyle de fiilden fiil yapım eki olan +ş’ye benzer.

Her iki ekin aynı ek mi yoksa aynı kökten çıkmış farklı ekler olup olmadığı bilginiz dışındadır. Eski Türkçede rastlamadığımız ek, DLT’de de sadece karma-ş- (yağmalamada yarış ve yardım etmek) sözcüğünde geçmiş, Arguca kaydıyla da verilmemiştir.

3.2.2.2. FİLDEN FİİL YAPIM EKLERİ

Bu ekler kimi zaman ettirgenlik, edilgenlik gibi ekler olduğu gibi kimi zaman da fiillerden başka fiiller türeten eklerdir. Çalışmanın bu kısmında fiilden fiil yapım ekleri alfabetik sıralanacak, hem Eski Türkçedeki hem de Argucadaki durumları karşılaştıracaktır.

-Ar

Eski Türkçeden beri ettirgen fiiller türetmiştir. Bu gün için çıkar- gibi sözcüklerde yaşayan ekin DLT’de geçtiği örnekler şunlardır:

çık-ar- (çıkarmak), kat-ar- (geri çevirmek), kayt-ar- (geri çevirmek), ket-er- (gidermek), DLT’de bu kadar işlek olarak kullanılan eke Argucada rastlanmaması yadsınamaz.

-çIr

Daha çok geçişsiz fiiller türetmek için kullanılır.

tam-çır- (damlamak)

-d

Eski Türkçeden bu güne kadar kuvvetlendirme ve pekiştirme bildiren fiiller türetmiştir. Bu ek ile yapılmış olan fiiller sözlükte madde başı olmaz, yani bu ek fiillerin anlamını değiştirmek için kullanılmaz.

Eski Türkçede to-d-, ko-d-, yo-d- gibi sözcüklerde kullanılan ekin DLT’de geçtiği fiiller şunlardır:

bü-t- (donmak,ölmek), bu-d-ud- (dondurmak), bula-d- (karıştırmak), ı-d- (göndermek), ko-d- (koymak), kü-d- (beklemek), to-d- (doymak), uya-d- (utanmak), yo-d- (silme, bozma), yü-d- (yüklemek)

-dUk

Orhun ve Uygur Türkçelerinde rastlamadığımız ek, DLT’de edilgen fiiller türetmiştir. DLT’de bu ek ile türetilmiş sözcükler şunlardır:

bul-duk- (bulunmak)

-dUr

Eski Türkçeden beri ettirgen fiiller türetmiştir. Sadece Arturmak sözcüğünde dönüşlü durumdadır.DLT’de ise geçtiği örnekler şunlardır:

Açtur- (açtırmak), ak-tır- (akıtmak),al-tur- (aldır), as-tur- (astır),at-tur- (attırmak), ay-tur- (söyletmek), bar--dur (göndermek),bas-tur- (bastırmak, yakalatmak), ba-tur- (bağlatmak), bıç-tur- (biçtirmek), bil-tür- (bildirmek), bog-tur- (boğdurmak), çak-tur- (çaktırmak, parlatmak),çal-tur- (yere vurdurmak), çap-tur- (yüzdürmek, çamurla- sıvatmak), çek-tür- (kan aldırma), çık-tur- (çıkartmak), çig-tür- (düğümün

sıkıştırılmasını emretmek), çok-tur- (saldırtmak), çom-tur- (daldırmak), kat-tur- (vurdurmak),kör-tür- (göstermek) Argucadaki duruma gelindiğinde ise; Arguca için bu ek ile ilişkili bir yargı bulunmamaktadır. Ancak bu fiiller arasından bilmek ve görmek fiilleri için bilgiler verilmiş, bu bilgilere de gerektiği yerlerde değinilecektir.

-dUz

-dur eki gibi ettirgenlik ekidir. Esasen –dur ekinin aynısıdır. Türkçedeki ana Türkçeden bu tarafa devam eden r=z denkliği –dur ekinden gelişmiştir. Köktürkçede alduz gibi sözcüklerde kullanılan ekin DLT’de kullanıldığı yerler şunlardır:

alduz- (soyulmak), bil-düz- (bildirmek), bul-duz- (buldurmak) Argucalda ise rastlanmamıştır.

-gAr

Eski Türkçeden bu güne kadar ettirgen çatı eki ve pekiştirme eki olarak kullanılmıştır. Eski Türkçe eserlerinde iç-ger gibi sözcüklerde kullanılan ek, DLT’de sadece kut-gar- (kurtarmak) sözcüğünde kullanılmıştır.

-gİr

Eski Türkçeden bu güne kadar kullanılan bir ek olmasına rağmen Köktürk ve Uygur Türkçelerinde işlek olmamıştır.

Köktürkçede ki-gür sözcüğünde kullanılan ek, DLT’de oldukça işlektir. Ekin DLT’de kullanıldığı örnekler şunlardır:

ar-gur- (yormak) er-gür- (eritmek), er-gür- (eriştir), kel-gir- (gelmeye niyet etmek), kız-gur- (cezalandırmak), kol-gur- (istemek üzere olmak), kuz-gır- (sağanak halinde yağmak), man-gır- (bandırmak üzere olmak), od-gur- (uyandırır), öd-gür- (boşaltmak),saç-gır- (saçmak üzere olmak), sız-gur- (eritmek), tam-gur- (neredeyse damlamak), taş-gur- (taşayazmak), tir-gür- (diriltmek), toş-gur- (doldur), tur-gur- (kaldırmak), Bu sözcükler arasında yer alan ar- (yorulmak) sözcüğü Halaç Türkçesinde har- şeklinde geçer.

Halaçça ile benzerliği ile bildiğimiz Argucada bu kökte bir sözcük ya da ekin olmaması şaşırtıcıdır.

-İ

Kalıplaşmış zarf fiil eki olarak bilinir. Fiillerden farklı anlamlarda fiiller türetmiştir. DLT’de geçtiği örnekler şunlardır:

tat-ı- (tat vermek), kaz-ı- (kazımak), kep-i- (kurumak) eke dair Arguca kaydıyla verilmiş her hangi bir sözcük yoktur ancak kazı- sözcüğünden türemiş olan kadık Arguca kaydıyla verilmiştir.

-(İ)k

Eski Türkçeden beri kullanılan bir ektir. DLT’de pekiştirme eki olarak kullanılmıştır. DLT’de geçtiği örnekler şunlardır:

aç-ık- (acıkmak), böl-ük- (hayvanlar sürülere ayrılmak), bur-k- (kırıştırmak, ekşitmek), kır-k- (hayvan tüylerini kırpmak), on-uk- (solmak), öç-ük (sesi soluğu kesilmek), öy-ük- (batmak), sa-k- (saymak), sez-ik- (sezmek), soy-uk- (malı soyulmak), tur-uk- (kan toplanmak), tus-uk- (faydası olmak), us-uk- (susamak), ya-k- (yaklaşmak), yaşı-k- (göz kamaşmak), yul-k- (sıyırmak)

-(İ)l

Eski Türkçeden bu güne kadar çok işlek olarak kullanılmıştır. Daha çok edilgen ve dönüşlü ekler türetir.

Orhun Türkçesi eserlerinde tüzülmek gibi sözcüklerde geçen ekin DLT’de geçtiği yerler şunlardır:

alka-l- (övülmek), arwa-l- (büyü yapılmak), as-ıl- (asılmak), ay-ıl- (söylenmek), bak-ıl- (bakılmak), bar-ıl- (gidilmek), bıç-ı-l (kesilmek), bür-ül- (buruşturulmak), çap-ıl- (çamurla sıvanmak, kak-ı-l (vurulmak), ay-ıl- (kendine gelmek), arta-l- (bozul), kut-ul- (kurtulmak, doğurmak), yer-il- (ayrıl), kös-ül- (ayak uzatmak),

DLT’de bu kadar işlek olan bu ekin Argucada olmaması son derece şaşırtıcıdır.

-mA

Eski Türkçeden bu güne kadar işlek olarak kullanılan bir ektir. Gramer çalışmalarında kimi zaman çekim eki olarak değerlendirilen ek, kimi zaman da yapım eki pozisyonunda düşünülür.

Olumsuzluk eki olarak kullanılır DLT’de de bu anlamda geçer. DLT’de geçtiği yerler şuralardır:

al-ma- (almamak), ar-ma- (yorulmamak), at-ma- (atmamak), ay-ma- (söylememek), az-ma- (şaşırmamak), bol-ma- (olmamak), kutur-ma- (aşmamak), Argucada ise rastlanmamıştır.

-(I)n

Eski Türkçeden beri gerek dönüşlü gerekse edilgen çatı ekleri türetmiştir. Orhun Türkçesi eserlerinde ötü- gibi sözcüklerde kullanılır. DLT’de de dönüşlü ve edilgen çatılı fiiller yapmıştır. DLT’de geçtiği sözcükleri şu şekilde sıralayabiliriz:

abı-n- (gizlenmek), aç-ın- (açar gibi yapmak), aç-ın- (ihanda bulunmak), anu-n- (hazırlanmak), art-ın- (yüklenmek), aş-ın- (aşınmak), bak-ın- (bakmak, düşünmek), bar-ın- (varır görünmek), bıç-ın- (doğrar gibi görünmek), emge-n- (yorulmak), karga-n- (kendine beddua etmek), kodusla-n- (dul kadınla evlenmek), od-un- (uyanmak), ser-in- (sabretmek), tap-ın- (hizmet etmek, tapmak), ba-n- (bağlanmak), köz~kör-ün- (görülme), bil-in- (bilmek, itiraf etmek), boşa-n- (boşanmak, nikah düşürmek), kör-ün- (huzura çıkmak), sı-n- (kırılmak) Argucada ise boşan, kuduzlan, közün sözcüklerinde kullanılmıştır. Ancak bunlar arasından közün- sözcüğü hem közün hem de körün şekillerinde geçmiş, közün biçimi Arguca kaydıyla verilmiştir.

-(I)r

Orhun Türkçesi eserlerinde ölü- gibi sözcüklerde geçen ek, daha çok ettirgen çatı eki olarak bilinir. Ek ile ilgili görüş bildiren Tekin eki orta çatı eki olarak nitelendirmiştir.

Karahanlı Türkçesinde de oldukça işlek olan ekin DLT’de geçtiği örnekler şunlardır:

ad -(ı)r- (ayırarak), amu-r- (sakinleşmek), kad-ır- (geri çevirmek), sıd-ır- (sıyırmak), süçi-r- (tatlılaşmak), Argucada ise bulunmamaktadır.

-sA

Bu gün için sadece isimden fiil yapım eki olarak susamak, önemsemek gibi sözcüklerde yaşayan ek, Eski Türkçede fiilden fiil yapan ek olarak da kullanılmıştır.

Bir şeyi yapmak istemek, anlamında fiiller türetir. DLT’de ekin geçtiği örnekler şunlardır:

Açsa- (açmak istemek), agsa- (çıkmaq istemek), al-sa- (almak istemek), aş-sa- (aşmak istemek), at-sa- (atmak istemek), büt-s-e (iyileşmeye yaklaşmak), çap-sa- (yüzmek istemek), em-se- (emmek istemek), keç-se- (geçmek üzere olmak), kop-sa- (kalkmak istemek)

-s(I)k

Daha çok edilgen fiil türetmek için kullanılmıştır. DLT’de şu örneklerde geçer:

al-sık- (alınmak), ar-sık- (aldanmak), ba-sık- (baskına uğraşmak), bil-sik- (bilinmek), tuy-suk- (aldatıldığını anlamak)

-sir

-miş gibi yapmak anlamında kullanılır. Eski Türkçe eserlerinde rastlamadığımız ek DLT’de sadece kül-sir- (güler gibi yapmak) sözcüğünde geçmiştir. Bu yüzden de Argucada geçmemesi yadırganamaz.

-(I)ş

Çok eski bir ektir. Eski Türkçeden bu güne kadar genellikle işteşlik birliktelik ve karşılıklılık bildirir. Orhun Türkçesi eserlerinde sünüşmek gibi sözcüklerde kullanılan ek, DLT’de de çok işlektir. DLT’de ek için verilen örnekler şunlardır:

aç-ış- (açmakta yardım etmek), ag-ış- (yükselmekte yardım etmek), agrı-ş- (birlikte acı çekmek), ak-ış- (akışmak), al-ış- (alacak almakta yardım etmek), alka-ş- (birbirini övmek), ar-ış- (birbirini aldatmak), art-ış- (yüklemekte yardım etmek), as-ış- (asmakta yardım etmek), as(1)r-ış- (aksırışmak), at-ış- (atmakta yardım etmek), bar-ış- (birbirine gitmek), bas-ış- (sıkıştırmakta yardım etmek), bert-ış- (birbirini kırmak), bil-ış- (tanışmak), böd-ış- (dans etmekte yarışmak), böğ-ış- (suyun önünü kesmekte yardım etmek), kakı-ş- (birbirine kızmak), kak-ış- (vuruşmak), üdr-üş- (seçmekte yardım ve

yarış etmek), amu-ş- başını sessizce öne eğmek),art-aş- (bozulmak), çal-ış- (çatlakların ayrılması), emr-iş- (kaşınmak), er-üş- (tamamen erimek), opra-ş- (yıpranmak), ad-ış- (ayırarak), sor-uş- (içmek), ar-ış- (katmak, karşılaşmak), kay-ış- (birbirini kayırmak), satga-ş- (birbirinin boynunu çiğnemek),sedre-ş- (seyrekleşmek) DLT’de bu kadar fazla kullanılan ekin Argucada örneği bulunmamaktadır. Ancak kakı-ş sözcüğünün kökü olan kakı- Arguca kaydıyla verilmiştir.

-(I)t

Ettirgen fiil türetmesinin yanı sıra pekiştirme, faktitif fiilleri de türetmiştir. Eski Türkçe eserlerinde süçit, sevit gibi örneklerde geçen ek, DLT’de de çok kullanılmıştır.

DLT’de ekin kullanıldığı örnekler şunlardır:

abı-t- (gizlemek), açt-t- (ekşitmek), ag-it- (yükseltmek), agrı-t- (acı vermek), ahsa-t- (topallatmak), anu-t- (hazırlamak), arta-t- (bozmak), bedü-t- (büyütmek),böd-it- (oyunlatmak), çerme-t- (ördürmek), eş-üt- (örttürmek), kadu-t- (diktirmek), kakı-t- (kızdırmak),kön-i-t- (doğrultmak) Argucada ise boşut, kakıt ve könit sözcüklerinde geçmektedir.

-(U)r

-r ekinin allemorfu olarak da düşünülebilir. Yuvarlak ünlülerden sonra geldiği gibi düz ünlülerden sonra da gelmiştir. Argucada bulunmayan ek için DLT’de geçen örnekler şunlardır:

aç-ur- (acıktırmak), art-ur- (artırmak), bak-ur- (baktırmak),bas-ur- (bastırmak)keç-ür- (geçirmek), kop-ur- (kaldırmak)kut-ur- (boşaltmak)yit-ür- (kaybetmek)

-(X)z

Çok eski bir ektir. –r Ekine denk olarak –r eki gibi ettirgen fiiller türetir. Türkologlar tarafından r=z denklğine dayanılarak –r’den geliştiğine inanılır. Bu durum da ana Türkçeden bu güne kadar gelmiş olan r=z denklğinin sadece Türkçe-Çuvaşça arasında olmadığını kanıtlar. Orhun Türkçesi eserlerinde uduz gibi sözcüklerde kullanılan ekin DLT’de geçtiği örnekler şunlardır:

em-üz- (emzirmek), tam-uz- (damlatmak), tap-uz- (bilmece sormak), tut-uz- (tutmayı emretmek) Argucada ise yoktur.

IV. BÖLÜM

4. ARGUCA SÖZ VARLIĞI

Bu bölümde DLT’de geçen Arguca söz varlığını isimler ve fiiller olmak üzere ikiye ayıracağız. Bunun ardından da sözcüklerin diğer tarihî Türk lehçelerindeki varlığından söz edeceğiz. Sözcüklerin sıralanmasında alfabetik sıra değil, eserdeki sıra gözetilecektir.

4.1. İSİMLER

DLT’de geçen Arguca isimler şunlardır:

- 1- **Op (Arguca):** Harman dövmek için öküzlerin arasındaki öküz. İkileme şeklinde kullanılırsa kalk anlamında kullanılır.

Kaşgarlı bunu Arap sözüne benzetiyor.

Sözcük yalın haliyle Köktürk yazıtlarında geçmemektedir. Ancak Sertkaya’ya göre oplayu tegmek ifadesindeki oplayu bu kelimedenden türemiştir (Sertkaya: 1995, 159).

Uygur Türkçesi sözlüğünde sözcüğe dair her hangi bir kayıt yoktur, ancak yeni yayımlanmış metinlerin de bulunması dolayısıyla metinlere tarafımızca bakılacaktır.

Karahanlı Türkçesine gelindiğinde sözcüğe yukarıdaki anlamıyla yukarıdaki biçimde rastlanır. Onun dışında her hangi bir Karahanlı metninde geçmemektedir.

Harezmi Türkçesinde de sözcüğe rastlanmamaktadır.

- 2- **idiş:** Türklerin kadeh dediklerine Oğuz, Yemek, Tohsı, Argu lehçeleri kap, bardak derler. Farklı iki lehçenin bir sözcüğü aynı anlamda kullanması ilginçtir.

Kaşgarlı sözcük için yukarıdaki anlam ve açıklamayı vermiştir. Buna karşılık sözcüğün çanak, çömlek, kap kacak anlamı Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde verilmiştir.(Caferoğlu:1968). Oysa Kaşgarlı'nın açıklaması dikkate alınırca, Türklerin yani Karahanlıların ve yukarıda saydığı boylar içerisinde saymadığı için Uygurların kadeh demesi beklenirdi.

Karahanlı Türkçesine gelindiğinde sözcüğün KB'de kap anlamının devam ettiği görülmüştür.

Ancak Kaşgarlı Türklerin yani Karahanlıların buna kadeh dediklerini bildirmişti. Burada Kaşgarlı'nın tespiti düşündürücüdür. Kanaatimizce idiş'e kadeh diyen Türk boyu farklı bir Türk boyudur, ya da sözcük Argucanın da etkisiyle zamanla anlam genişlemesine uğramıştır.

Harezm Türkçesinde, Nehcü'l Feradis'te de Kıyas'ül-Enbiya'da da sözcük kap, kacak anlamıyla verilmiştir.

3- **uluş:** şehir. Sözcük Argucada şehir, Çiğilcede ise köy manasındadır.

Kaşgarlı, eserinde bu şekilde vermiştir. Sözcük Köktürk Yazıtları sözlüğü'nde Argucadaki manasıyla şehir olarak geçer. Uygur Türkçesinde ise ülke, devlet anlamlarıyla verilmiştir.

Sözcük, Karahanlı Türkçesinde KB, KT ve DLT'de geçer. DLT'de yukarıdaki şekildedir. KT'de ise memleket yanında şehre de yer verilmiştir. KB'de ise şehirle birlikte Kaşgarlı'nın Çiğilce kaydıyla düştüğü köy manasının verilmesi epey ilginçtir. Her ne kadar konumuz olmasa da Karahan'ın tesbiti bizi düşündürmektedir. Karahan'ın sözcüğün esasının ve söz konusu Türkçede de Çiğilcedeki manasının aynı olmasından dolayı sözcüğün Çiğilce olduğuna yönelik tespiti dikkate değerdir.

Karahanlı Türkçesinin ana malzemesi Çiğilce midir, ya da Argularda da köy için uluşu kullananlar var mıdır? Nitekim Kaşgarlı, Çiğillerin Argu ülkesinden göçtüğünü eserinde bahsetmişti. Bununla ilgili ayrıntılı bilgi yukarıda mevcuttur. Bütün bunlar tamamen birer soru işaretinden ibarettir. Argucanın kesin bir gramerinin çıkmasıyla ya da konuyla ilgili çalışmaların artmasıyla sorun kısmen de olsa çözülebilir.

Ayrıca Karahanlıcada uluşlug, uluş bodrı gibi türevleri de vardır.

Sözcüğün unutulmaya başlaması Karahanlı Türkçesinde kendini göstermiştir. Uluş sözcüğünün yanında KB’de “kend” de kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde ise sözcüğe rastlanmaz.

Kanaatimizce yerini kent veya şehir sözcüğü almıştır.

Nitekim Harezmi Türkçesi eserlerinde şehir sözcüğünün şehir, şehri sözcüğünün de şehirli için kullanılması bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Nitekim o dönemde Moğul istilasının etkisiyle dilde yaşanan değişimin de bunda etkisi vardır.

Yine dikkati çeken bir başka durum da uluş sözcüğünün Harezmi Türkçesi eserlerinde hiç geçmemiş olması ve bu devirden sonra unutulmuş olmasıdır.

4- **udlu:** tepe demektir. Udlukent isimli bir Argu şehri vardır.

Sözcüğe Köktürkçede rastlamak mümkün değildir. Yerine töpü sözcüğü hakimdir. Karahanlıcaya gelindiğinde ise sadece Arguca şekliyle ve manasıyla Divan-ı lügati’t Türk’te geçmiş, diğer metinlerde ise rastlamadık. Daha çok KB’de ve DLT’de “art”, DH’de ise “akbe” sözcüklerinin bu manada kullanıldığına rastlamaktayız.

Tabii ki bu sözcükler farklı yollarla mecazlaşmış veya anlam değişmesine uğramıştır. Harezmi Türkçesinde ise tereddüdümüz söz konusudur. Tepe manasında verilen açıklama NF’de tepe ve töpe maddelerinde izah edilmiştir.

Bu izahlardan tepe maddesinde tepe: tepe, baş şeklinde bir yazım söz konusudur.

Burada tepenin baş anlamında mı yoksa dağ tepesi, yükseklik manasında mı kullanıldığı bizim için soru işareti olarak kalmıştır. Geçen kelimenin hiçbir tarihî Türk lehçesinde geçmeyişi bu sözcüğün yabancı olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Buna rağmen sözcüğün kaynağı tarafımızca tespit edilememiştir.

DLT’nin lehçe bilgisini hazırlamış olan Karahan da sözcükten sadece udu kent şehri dolayısıyla bahsetmiştir.

5- **İdrik (Arguca):** Katı nesne.

Köktürkçeden Çağataycaya kadar sözcüğün tarihi süreci ele alındığı zaman söz konusu şekil ve anlama Orhun yazıtlarında rastlanmadığı görülür. Karahanlıca da ise sadece DLT’de Arguca ibare olarak verilmiş, kökeni üzerinde durulmamıştır. Harezmi’de bu manada ve biçimde her hangi bir sözcüğe rastlamadık.,

“Argu” İki dağ arası. Bundan alınarak "Talaş" ile Balasagun arasındaki şehirlere dahi "Argu" denir; çünkü orası iki dağ arasındadır. Sözcüğün herhangi bir lehçede karşılığının olmaması yadırganamaz. Çünkü İslamiyetin kabulü ile beraber Karahanlı coğrafyasında yaşadığını bildiğimiz Argular, Moğol fütuhata ile birlikte tarih sahnesine karışmışlardır. Tarih sahnesine karışan bu milletin coğrafyasının adı tahminimizce boyundan alınmıştır. Türklerde boy isimlerinde coğrafyaya ad verilmesi çok sık rastlanır. Buradan anladığımız tıpkı Harezmi’nin hüküm sürdüğü yerlere ve halkına adını verdiği gibi, Argu da kullanıldığı yere ismini vermiştir. Günümüzde Argu isimli bir şehrin varlığı, Argu şehrinin yerinde bulunan coğrafyanın hangi isimle anıldığı bilgimiz dışındadır.

6- **ogla (Arguca):** genç, yiğit. Sözcüğe Köktürk metinleri’nin Talat Tekin neşrinde rastlamadık.

Uygur sözlüğünde de ifade geçmemektedir. Ancak sözcüğün manası da bize Köktürk ve Uygur Türkçeleri’nde karşımıza çıkan oğlan sözcüğünü düşündürmektedir.

Türkoloji literatüründe oğlan sözcüğünün +n çokluk ekiyle eren’in değerlendirilir ve oğ(u)l-(a)n şeklindedir.

Acaba “oğlan” çokluk şeklinin tekliği oğul mı yoksa Argucadaki oğla şekli de Ana Türkçede kullanıldı mı? Tamamen soru işaretidir.

Konuyla ilgili proto Türkçede veya Argucada benzerliği iddia edilen Halaççanın incelenmesiyle sözcüğün geçtiği şeklin tesbitiyle çözümlenebilir.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde Arguca ibare olarak rastlanır.

Harezmi Türkçesinde ise rastlanmaz. Sadece yukarıda sözünü ettiğimiz gibi oğlan sözcüğü vardır ve verilen anlamların birinde genç yer almaktadır.

7- **kanak (Argu ve Bulgar dillerinde):** Kaymak. DLT'de hem –n'li hem de –y'li şeklinin geçmesi, –yn birleşiminden ayrıldığına bir kanıttır.

Daha önce de bilindiği gibi Eski Türkçede birleşik ses olarak verilmiş olan –yn, Uygurcadan itibaren –y ve –n olarak ayrılmıştır.

Bu ayrışmada Uygurca ve daha sonraki tarihî Türk lehçeleri y tarafını takip etmişler, Argu ve Bulgar dilleri ise –n tarafında kalmışlardır.

Argucanın n'li konuşur olduğunun kanıtları arasında bu sözcük de vardır.

Uygurca ve daha öncesinde sözcüğe rastlamayıp sözcüğün kökeni ve daha önceki şeklini tespitimizi güçleştirmiştir.

Muhtemelen hem y'li hem de n'li geçmesinden yararlanarak daha önceki şeklinin kaynak olması gerektiğini düşünüyoruz.

Harezmi Türkçesinde sözcüğün unutulduğunu görmekteyiz. Bunu düşünmemizin sebebi ise sözcüğün Harezmi Türkçesi sözlüğünde yer almamış olmasıdır.

8- **benek (Argular ve birtakımlarının dilince):** tane, habbe. Arguca, yukarıdaki gibi anlamı verilen sözcüğün DLT'de geçen ikinci anlamı da bakır paradır.

Sözcüğün bu anlamda verilmesi bir hayli ilginçtir. Burada kafamızı kurcalayan şey, bu ikisinin aynı sözcük mü? Yoksa iki farklı sesteş sözcük mü olduğudur.

Bu hususta araştırmamız hâlâ sürmektedir.

9- **küjik (Arguca):** perçem, zülûf. DLT'de Küjik şekli geçmesine rağmen, KB'de hem küjik, hem de küjek şekli mevcuttur. Yalın hali Harezmi Türkçesine ait söz varlığında bulunmayan sözcüğün küjeklik (perçemli) şeklindeki türevi kırım sahası yarlık ve bitiklerde geçmektedir.

Sözcük Farsçada küj şeklindedir ve bu yüzden de sözcük Farsça kaynaklıdır.,

Karahan da bizimle aynı fikri paylaşmış ve çalışmasında Argucada yabancı etkileri bir tablo halinde verirken bu sözcüğü de vermiştir.

10- **balık (Birtakım oğuz ve Argu dillerince):** Çamur.

Türk dilinde ancak iki sakin bir arada bulunabilir. Arguların dili çetrefillidir.

Köktürk metinlerinde sözcük şehir olarak geçer. Dağ sözcüğünün zıttı olarak karşımıza çıkar. Uygur sözlüğünde de aynı şehir anlamını korumaktadır.

Karahanlı Türkçesine geldiğinde ise iki şeklin varlığı gözümüze çarpar. Bunlardan birincisi Eski Türkçeden bu tarafa süregelmiş olan şehir manası; Diğeri ise DLT’de geçen ve çalışmamıza konu olan Argucadaki, Kaşgarlı’nın tesbitine göre Birtakım Oğuz lehçelerindeki çamur manası.

Kaşgarlı, birtakım Oğuz lehçelerinde demekle birlikte bu lehçelerin hangileri olduğunu söylememiştir. Bu Oğuz lehçeleri ifadesi sözcüğün günümüzdeki balçık sözcüğüyle ilişkisi olabileceğini düşündürmüştür.

Ancak söz içinde ç’nin türediği Türkçenin her hangi bir döneminde veya lehçesinde bu tür örneğin varlığı bilgimiz dışındadır.

Semantik olarak sözcüğün günümüzdeki çamur sözcüğüyle ilişkisi olabileceği düşünülebilir. Balçık da çamur veya çamurlu yer anlamını taşır. Harezmi Türkçesinde ise bu şekilde çamur veya şehir anlamı verilmemiştir.

11- **tegül (Arguca):** Değil. Oğuzca. Bu, Arguların ‘dağ ol’ sözünden alınmıştır.

Oğuzlar, dillerinde *a* harfini *e* ve *^* harfini *ll* yapmışlar,*^* *i* de atmışlardır.

Burada herhangi bir tespitimiz olmamakla beraber Karahan’ın tespitini aynen alıyoruz. Kaşgarlı tegül sözcüğünü da ol dan getirmiş ancak bu etimoloji çok fazla kabul görmemiştir ki zamanla unutulup gitmiştir.

12- **maraz:** Karanlık gece.

Ücretle çalışan adam, ırgat. Argu ve Yağma dillerince “ *j* ”zıyar maraz denir. Sözcük yabancı kaynaklı olduğundan diğer lehçelerde geçmesi beklenemez.

13- **tümse (Arguca):** minber. öztürkçe değildir. Kaşgarlı bunu öztürkçe

saymamış olsa bile Türkiye Türkçesindeki tümsek sözcüğünün durumu bize “tümsek” in tümse den geldiği düşüncesini hatırlatmaktadır. Zira tümsekte yüksek yer demektir. Kaşgarlı’nın öztürkçe saymamasının sebebi

tahminimizce sözcüğün diğer lehçelerde geçmemiş olmamasıdır. Fakat şu soru da dikkat çekicidir. Tümsek sözcüğü Harezmi Türkçesinde kullanılmadan Türkiye Türkçesine nasıl geçmiştir? Bu tamamen bir soru işaretidir.

14- **turma**: turp. Havuca sarı turma denir ki sarı turp demektir. Argular havuca gizer derler. Bunu Farsların gezer sözünden almıştır. Burada üzerinde duracağımız kısım, konumuz Arguca olduğu için gizer/gezer sözcüğüdür.

Sözcüğe çalıştığımız hiç bir tarihî Türk lehçesinde rastlamadık. Karahanlı Türkçesinde havuç için uğı, Harezmi'de ise keşir kullanılmıştır. Demek ki sadece Farsçadan Argucaya geçmiş, Arguların dilinin de etkin olmamasıyla unutulmuştur.

Zaten bu şekilde yabancı kaynaklı olan bir sözcüğün lehçelerde de geçmesi beklenemez.

15-

15- **tarhan (Arguca)**: İslamîlikten önce verilen bir addır, “bey” demektir. Köktürk metinlerinden Karahanlıcaya kadar sözcüğe Tarkan biçimiyle rastlamaktayız. Ayrıca Uygurcada tarkanın yanında tarhan da geçmektedir.

Karahanlıcada ise DLT’de tarhan şekli verilmiştir. İfade ve bu biçim Arguca olarak belirtilmiştir.

Türkçede söz içi ve söz sonu –k’lerin –h’ye dönüşmesi özellikle Eski Anadolu Türkçesinde sık rastladığımız bir durumdur.

Bu sefer Argucada karşımıza çıkan bu ses olayı Oğuzca ile Arguca arasındaki benzerliklerden biridir.

16- **tudriç (Arguca)** : Zibil, gübre, fişki.

katkıcı, Arguca çiyana benzer bir böcektir; insanı Sokar. Karahanlı sahasına kadar sözcüğe rastlamadık. Karahanlı Türkçesinde ise sadece burada geçmektedir. Yukarıda adını verdiğimiz eser kat-kıç şeklinde vermiş kökenini Harezmi Türkçesindeki kat- sokmak sokturmak sözcüğünden getirmiştir.

17- **bitrik (Arguca):** fıstık.

Clauson sözcüğü Farsça olarak değerlendirmiş, Farsçada da aynı biçimiyle geçtiğini belirtmiştir. Karahanlı Türkçesine kadar sözcüğün manasında ve biçiminde herhangi bir şey yoktur. Zaten eğer clauson'un dediği gibi sözcük Farsça ise bu durum yadırganamaz.

Zira Farsça'nın Türk diline etkisi İslâmiyetten sonra dolayısıyla Karahanlı'dan itibaren başlamıştır. Harezmi Türkçesinde ise tahminimizce yine aynı sözcüğün türevi olan bitse sözcüğü geçmektedir. Bu durumda Argucadaki bistik önce genişleyerek bitsek daha sonra da söz sonu –g'yi atarak bitse haline gelmiştir.

18- **Pistik(Arguca):** fitil.

EDPT'de yabancı olarak verilmekle birlikte kökeni hakkında herhangi bir tanımlama yapılmamıştır.

Lehçeler açısından bakıldığında ise sadece DLT'de geçmektedir. Yukarıda da sözü ettiğimiz üzere yabancı kaynaklı sözcüklerin sürekli tarihi gelişim içinde devam etmesi beklenemez.

19- **Teşrüm (Arguca):** eğrilmiş ip yumağı.

Divan'ın farklı neşirlerinde tüşrüm ve ya teşrüm şeklinde geçer. Etimolojik sözlükte hapax olarak değerlendirilen sözcük için biz aynı kanaati taşımıyoruz. Zira ağızlarda ilme düşmek ifadesinin geçmesi bize bu sözcüğün kökünün tüş/teş* gibi bir fiil olduğunu düşündürmektedir.

Bununla beraber bu deyimden hareketle kökün tüş-, ve sözcüğün doğru şeklinin de tüşrüm olduğunu düşünmekteyiz.

20- **muguzgak (Arguca):** Bal arısına benzer bir sinek.

Modern ve tarihî Türk lehçelerinde rastlamadığımız sözcük için tek örnek demek hiç de yanlış olmaz. Zira Ölmez de DLT'de tek örneklerden bahsederken birtakım hayvan adlarının tek örnek kapsamında değerlendirilebileceğini söyler.

Diğer taraftan sadece Argu lehçesine ait olan ve sadece Argu diyarında yaşayan bir hayvanın isminin bir başka lehçede de geçmesi beklenemez. Çünkü bir bölgeye has olup sadece orada yaşayan endemik türlere sadece o bölge insanı isim verebilir.

21- **koş (Arguca)**: Her şeyin çifti, eşi. Bundan alınarak makasa da koş bıçak denir ki çift bıçak demektir.

Şu savda dahi gelmiştir: Korkmuş kişiye koy başı koş görünür. Korkmuş kişiye koyun başı çift görünür.

Sözcük Karahanlı Türkçesinde bu manası yanında eş, arkadaş manasında verilmiştir. Bunun yanında Harezmi sahasında çift, Kıpçak sahasında da iki kat manalarıyla geçmiştir (Ünlü:2012).

Ancak koş bıçak tamlamasıyla sadece DLT’de Argu unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan Harezmi sahasında koşul- bağlanmak ve standart Türkçede koş- fiilleri de düşündürücüdür. Çünkü iki nesne birbirine bağlanırsa çift hâline getirilir.

22- **bük (Arguca)**: Ağaçlık yer. Köşe, bucak. Harezmi Türkçesi Kur’an Tercümesinde bu anlamın dışında ormanlık yer anlamına da gelmiştir.

23- **kadık (Arguca)**: Ağaçtan oyulmuş nesne. Sözcüğün kökü kaz- fiilidir. Fiilin z li olmasına rağmen ondan türeyen ismin d li geçmesi Türkçedeki d>z>y değişmesinin aksi yönde gelişimi demektir. Burada iki soru karşımıza çıkar. Birincisi Arguca Köktürkçeden eski bir lehçe midir? Diğer taraftan Arguca ile benzerliği olan Halaç Türkçesinde de sözcüğün aynı şekilde geçmesi bu sorumuza Argucanın yeni şekli Halaçça mıdır sorusunu da eklememize sebep olur. Karahan Halaçça ile Argucanın benzerliğini bir tablo halinde sunmuştur. Bunu aynen aktarıyoruz.

Tablo 4.1: Halaç Argo Benzerliği Söz Varlığı

	ARGU (DLT)	HALAÇ (MODERN)
<*çığan (EDPT: 408b) “yoksul”	çığan (Argu)	
<*kanak (EDPT: 636b) “kaymak”	kanak (Argu, Bulgar)	kaanak, kanak
<*kon (EDPT: 631a) “koyun”	kon (Argu)	koon, kon
<*kön- (EDPT: 726b) “yanmak”	kön- (Argu)	kön-/kien-
<*kârn (EDPT: 632b) “hangi”	kanu (Argu)	kaanı, kanı

24- **baştar (Arguca):** orak.

Köktürk ve Uygur metinlerinde kendisine rastlayamadığımız sözcük sadece Karahanlı Türkçesinde Arguca ibare olarak verilmiştir. Karahan’a göre sözcük alıntı bir kelimedir ve kaynak dili tespit edilememiştir.

Karahan, Argucada yabancı etkiler başlığı altında Argucadaki yabancı olduğunu düşündüğü sözcükleri bir tablo halinde vermiştir. Bu tespitlerini kanaatimizce sözcüğün Türkçenin her hangi bir sahasında ya da döneminde geçmediğine göre yapmıştır.

Eğer sözcük, alıntı olmasaydı bir şekilde Karahanlı Türkçesinden daha önce her hangi bir dönemde karşımıza çıkardı. Sonuçta dilde hiçbir sözcük birdenbire ortaya çıkmaz.

Ya sözcüğün yalın hali ya da türevleri bahsi geçen lehçenin öncesinde geçmiş, ya da sözcük bahsi geçen tarihi ya da çağdaş lehçeye başka bir dilden ödünçleme yoluyla geçmiştir.

Bu sözümüzden şu da anlaşılmalıdır:

Ödünçleme olan sözcük söz edilen dönemden daha öncesinde alınamaz. Böyle bir durum söz konusu değildir. Ancak ödünç alan dil, ödünç veren dilin kültür çerçevesine ne zaman girerse ödünçleme de o zaman başlar. Yukarıda anlattıklarımızdan kasıt budur.

25- balıklık öküz = (Karahanlı Türkçesi)balığı olan ırmak.(Arguca): Çamurlu yerde böyledir.

26- **da (Arguca):** yok değil.

Yukarıda değil maddesinde sözünü ettiğimiz gibi değil>tegül edatı hiçbir tarihî Türk lehçesinde bulunmaz, yalnız Oğuz Türkçesinde vardır. Kaşgarlı bunu Arguca da ve ol sözcüklerinden bozma olduğunu söyler. Ayrıntılar için bkz. değil.

27- **bayat (Arguca):** ulu Tanrı'nın adı. Eski Türkçeden beri gerek biçim gerek se anlam açısından takibini yaptığımız sözcüklerden biri de bayattır.

Köktürk sahasında sözcüğe hiçbir şekilde rastlanmaz. Onun yerine anlam itibariyle de yakın olan Tengri sözcüğü kullanılmıştır. Bayata ilk rastladığımız tarihî Türk lehçesi Karahanlı Türkçesidir.

Karahanlı Türkçesinin eserlerinden biri olan Kutadgu bilig'in ilk Beyti bayat ile başlar. Bunun dışında da eserin birçok yerinde tengri ile birlikte bayatın da geçtiğini görürüz.

Sözcüğün bu şekliyle Harezmi Türkçesinde de geçtiğini görürüz. Şirin, sözcüğün bizim Harezmi sahasında rastladığımız daha sonra da çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de devam eden baya sözcüğünden geldiğini söyler.

“Baya” eski, kadim manasındadır Yaratıcının da ebedi ve ezeli olması ve kadim ismi bu adın çıkış noktasıdır.

Bayat'ın etimolojisine değindikten sonra onun Arguca olduğunu söyleyen herhangi bir çalışmaya rastlayamadık, Her ne kadar Karahan çalışmasının söz varlığı içerisinde kısmen yer vermiş olsa da içeriğine pek fazla değinmemiştir.

Ayrıca bizim dikkatimizi çeken bir diğer nokta da sözcük baya kökünden geliyorsa Türkiye Türkçesindeki tazenin zıddı olarak kullanılan bayat da bu sözcüğün anlamlarından biridir.

28- Tene (Uç ve Argu dillerinde): susam, mışmış gibi şeyler. Etimolojik sözlükte yabancı kaynaklı olduğu belirtilmiş, ancak dilimize nereden geçtiği verilmemiştir.

Türkçe sözlük ve diğer kaynaklar ise sözcüğü farsça olarak verirler. Sözcüğün Farsça da bulunması bu iki dil arasında alışverişin olduğunu doğrulamaktadır.

Tarihî ve modern lehçelerde tohum anlamıyla geçmektedir.

Türkiye Türkçesine ise adet, sayı anlamının yanı sıra tohum ve çekirdekli meyve anlamları da verilmiştir. Bu demek oluyor ki tıpkı çiğit gibi bu da zamanla anlam genişlemesine uğramıştır.

29- **Köni (Arguca):**Doğru, düzgün. Bu kelimedede “y” harfi “n” ye çevrilmiştir.

30- **şüngle:** Argu diyarında biten bir ot olup kökü çıkarılıp yenir.

Kaşgarlı'nın da sözünü ettiği gibi Argu diyarındaki bir ottur. Bitkinin sadece Argu diyarında yetişiyor olması sözcüğün tek örnek olma ihtimalini artırmıştır.

Konuyla ilgili çalışma yapanlardan Karahan, arguların Şüngle isimli bitkileri vardır diyerek bahsetmiştir. Divandaki bitki ve hayvan konusunu inceleyen Karaarslan ise bu bitkiyi ot isimleri başlığına alarak DLT'deki geçtiği şekliyle vermekle yetinmiştir.

31- **çağı (Arguca):** gürültü. Köktürk metinlerinde bu ifadenin yerini kü ve ün almıştır. Tabi ki bu çıkarımı sözcüğün çav ile ilişkisini kurarak yapabiliyoruz.

Uygur sözlüğünde ise de ün sözcüğünün devam ettiğini görüyoruz. Karahanlı'da ünün yanında çavın da ortaya çıktığı görülür.

Sözcüğün bu şekliyle sadece DLT'de Arguca ifadeyle verilir.

Söz içi –av söz grubunun lehçe tasniflerinde bazı lehçelerde –agu olduğu bilinmektedir. Söz sonu –ı nın bu şekilde gerileyici benzeşmeye ve düzleşmeye uğradığı dikkate alınır bu ilişki rahatça kurulabilir. Zaten çav da şan şöhret yanı sıra ses anlamındadır ve sesin olduğu yerde gürültü olur.

32- **kız kişi (Arguca):** pinti kişi. Şu savda da gelmiştir: Kız kişi çavı yorıglı bolmaz. Pinti kişinin ünü yayılmaz.

kız, Köktürk metinlerinde kız, hanım anlamında verilmiştir. Bu anlamı Karahanlı'ya kadar devam etmiştir.

Karahanlıda bunun yanı sıra nadir anlamı da kullanılmıştır (Şirin: 2012,216).

Arguca ise pinti demektir. Bizce pinti anlamı nadirden türemiştir. Çünkü nadir, az bulunan bir şeye karşı pintilik yapılır.

Ayrıca pinti kişi elindekini az verir ve verdiği şey nadir olur.

Harezm'e gelindiğinde ise nadir ile bağlantılı olarak pahalı anlamı verilmiş, bundan da kızlaştırmak fiili türetilmiştir.

33- **közeç (Arguca):** Bardak, testi. Köktürk metin sözcüğe ve manasına dair bir sözcüğe rastlamadık. Uygur sözlüğünde aynı biçim ve aynı biçimiyle verilmiş ancak bunun da kazan, çömlek manası da eklenmiştir.

Karahanlı Türkçesinde bizim rastladığımız bir tespit yoktur fakat Akartürk Karahan'ın tespitine göre sözcük –d'lidir. Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Eski Türkçeden günümüze kadar gelindiğinde d>z>y şeklinde bir değişim süreci izler. Ancak burada durum tamamen ters istikamettedir.

Yani z>d şeklinde gelişim süreci işlemektedir. Her ne kadar Arguca ile benzerliği bulunan Halaççada aynı sözcüğe rastlamasak da farklı sözcüklerin benzer durumda geliştiğini görmekteyiz. Eski Türkçedenn beri delik, kazılmış yer anlamında kullanılan kazık sözcüğü Halaççada –d'li olarak, kadık şeklinde görülür.

Bu durum iki şekilde açıklanabilir. İlki Türkoloji literatüründe bilinmemiş bir z>d gelişimi söz konusudur. İkincisi ise, Arguca Köktürk döneminde ya da daha önceki

dönemlerde konuşulan bir Türk lehçesidir ve bu lehçeyi konuşanlar bunun gibi bazı sözcükleri –d’li söylemekteydiler.

Kısacası d>z>y gelişiminin başlangıcı Köktürkçe değildir.

Arguca metinlerin bulunmasıyla ve metin içerinde incelemelerin yapılmasıyla konu daha da netleşecektir.

Harezmi Türkçesine gelindiğinde sözcüğün hem –d’li hem de z-li şekli karşımıza çıkar. Harezmi Türkçesinde birçok sözcük için bu durum söz konusu olduğu için bu yadırganmaz. Bizim için ilgi çekici olan şey, bu sözcüğün yanında Harezmi Türkçesinde testi için, bardak, kulpsuz küz ifadelerinin de kullanılmasıdır.

Demek oluyor ki bardak sözcüğünün kullanımı bu dönemden itibaren varlığını devam ettirmiştir.

34- **çeğit (Arguca):** pamuk çekirdeği.

Sadece Karahanlı döneminde varlığını gördüğümüz sözcüğün başka hiçbir dönemde yalın haline veya türevine rastlayamadık. Eski Anadolu Türkçesindeki ve Çağataycadaki durumu ise bilgimiz dışındadır.

Eski Anadolu Türkçesindeki durumunu bize düşündüren sebep, sözcüğün aynı manasının standart Türkiye Türkçesinde aynı manayla verilmiş olmasıdır.

Türkçe sözlüklerde sözcüğün pamuk çekirdeği manası yanında anlam genişlemesiyle çekirdek de verilmiştir.

Bütün anlam değişmesine uğrayan sözcükler gibi zaman içerisinde çeşitli sebeplerle anlam genişlemesine uğramıştır.

Acaba burada Eski Anadolu Türkçesini konuşan Oğuzlar ile Arguların iç içe yaşadıklarından birbirinden mi etkilendiler, yoksa karışık dilli dönemde ya da daha öncesinde sözcük Argucadan mı geçti? Orası tamamen soru işaretidir.

değil, Oğuzca: değil. Oğuzlar bunu Arguların da ol sözünden almıştır.

Edatlar arasında yer alan ve olumsuzluk edatı olarak kullanılan deĝ'il/teĝül, Tarihî Türk lehçeleri arasında sadece Oĝuz ve Kıpçak lehçelerinde görülen bir edattır. Diĝer lehçelerde bunun yerini ermez/ermes almıştır.

Kaşgarlı'ya göre yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi bu edat Oĝuzcadır ve Argucadaki da ol sözünden ünlü birleşmesi be ünsüz türemesiyle dteĝülşeklini almıştır.

Kaşgarlı'nın bu etimolojisi daha sonraları kabul görmediği gibi üzerine de düşülmemiş, Gramer kitaplarında her hangi bir etimoloji de yapılmamıştır.

35- katkıç (Arguca): Çiyana benzer bir böcektir, insanı sokar. Harekesiz yazıldığı için okunuşunda birtakım farklılıklar vardır. Katkıç ve ya katkıç şeklinde deĝişik okumalar yapılmıştır.

Sözcüğün bu şekline hiçbir Türk lehçesinde rastlamadık. Fakat sözcüğün kökü olduğunu düşündüğümüz kat- fiiline Harezmi Türkçesinde rastlıyoruz.

Fiil, sokmak anlamına gelir ve katkıç denilen böcek de insanı sokar. Clauson DLT'deki bu ifadeyi hapax olarak değerlendirmiştir, Ölmez de Divanda yer alan bu tarz hayvan ve bitki adlarının hapax olacağını bildirir.

Zaten yukarıda da belirttiğimiz gibi biz de sözcüğe bu şekliyle hiçbir yerde rastlamadık.

36- kon (Arguca): koyun.

Seyrini Eski Türkçeden beri takip ettiğimiz sözcüklerden biri de şu haliyle kon diye geçen sözcüktür. Köktürkçede diĝer ny'li sözcükler gibi kony şeklinde geçerken Uygurcaya gelindiğinde ayrılma gösteren ifadelerden biridir.

Uygurcada sözcüğün seyrini kon ve koy şeklinde ikiye ayrılmış görürüz. Karahanlı sahasında ve diĝer sahalarda kon şeklinin unutulduğu, sadece koy şeklinin korunduğu dikkati çeker.

Ancak kon şekli diĝer ny'li şekiller gibi sadece Arguca ve sözünü ettiğimiz Halaççada karşımıza çıkar. Fakat bu durumun da sistemli olmadığı görülür.

Kaşgarlı'nın Arguca kaydıyla düştüğü bizim de yukarıda –koş sözcüğü için aldığımız korkmuş kişiye kon başı koş görünür atasözünde ise kon şeklinde beklenmesi gerekirken sözcüğün koy şeklinde geçtiği görülür.

Bu durum da bize her ne kadar n>y gelişiminde Arguca –n tarafındadır genellemesi yapılsa da –y'li konuşur olan Arguların da olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Kaşgarlı'nın bu derlemeyi yaparken kendi lehçe özelliğini de katmış olması ihtimali vardır.

37- **çogı (Arguca):** gürültü. Açıklamasını yukarıda çağıda yaptığımız için buna değinmiyoruz.

Sadece a>o nöbetleşmesinin olduğu sözcüklerden biri olduğunu söylemekle yetiniyoruz.

38- **kowı kowı er (Arguca):** Talihsiz kişi. Şu savda dahi gelmiştir: kowı er kudugka kirse yel alır. Talihsiz kişi kuyuya girse yel alır.

Clauson sözcüğü kov- fiiliyle yapı olarak bağlantılı olduğunu, ancak anlamca onunla ilişkili olmadığını belirtir (Clauson:1972) Argucanın dışında DLT'de çürük, içi boş olarak da söz varlığında geçmektedir. Bunun dışında da diğer lehçelerde de benzer manalarda kullanılır.

Günümüzde Oğuz Türkçesi içerisinde kovu: eleştiri, kötü söz, dedikodu şeklinde kullanılışı sözcüğün diğer anlamlarından biridir.

39- **balu:** Arguda bir kasabacık adı yukarıda da bahsedildiği gibi Arguların yaşadığı bir yer ismidir. DLT'den başka hiçbir tarihi kaynakta geçmemesi onun tek örnek olduğunu göstermektedir.

Arguların yaşadığı yer her ne kadar Kaşgarlı tarafından İsficap, Talas Balasagun arasında bir yer olarak tarif edilmiş olsa da bu bölgeler içerisinde bulunan Balu gibi yerlerin neresi olduğu tam olarak kestirilememiştir.

Köktürkçe metinler ve arkeolojik kazılar, bu bölgelerin Türgiş yurdu olduğunu gösterir. Ancak daha sonra buralarda kimin yaşadığı, Arguların Türgişlerle ne derece yakın olduğu konusu bir soru işaretidir.

Moğol istilası ve Cengiz Han'ın devlet kurması üzerine meydana gelen olaylar, Birçok Türk boyunun yerinin değişmesine, birçoğunun da tarihe karışmasına yol açmıştır.

Argular da bu olaylar sonucu yerleşik hayat içinde tarihe karışan Türk boylarından biridir. Bu tarihten itibaren Argulardan ve Argu lehçesinden de bahseden tarihî kaynak olmamıştır.

40- **kanu (Arguca)**: hangi. ny ayrımının Uygurcadan itibaren başladığının kanıtı olan sözcüklerden biri de budur. Bu meseleyi yukarıda açıkladığımız için burada açıklama gereği duymuyoruz.

Eski Türkçeden beri seyrini kauyu şeklinde devam ettiren sözcük sadece uygurca'nın -n ağzında, Argucada ve Halaççada bu şekliyle geçmektedir. Bir görüşe göre Kanu sorusunun cevabı "işte" anlamındaki munu sözcüğüdür.

41- **tan (Arguca)**: elek. Clauson sözcüğü tek örnek (hapacs) olarak vermiştir (Clauson:1972) Sözcükle ilgili tarihi ve modern lehçelerde de her hangi bir kayda rastlanmaması her ne kadar bu kanıyı güçlendirse de Ölmez'in son yayımında tek örnekleri yazısında vermesi düşündürücüdür.

Ölmez, DLT'de sadece hayvan ve bitki adlarının tek örnek olabileceğini söylemiştir (Ölmez:2008).

Yüng Arguca: pamuk. Sadece Argucada değil, yağma ve Karluk lehçelerinde de pamuk anlamında verilmiştir.

Bunun dışındaki bütün tarihî Türk lehçelerinde, pamuk, yün, tüy vb. anlamlarına gelir. Bu yönüyle Argucada tek bir anlamı karşılayan sözcük daha sonra anlam genişlemesine uğramıştır denebilir.

Karahanlı Türkçesinde yün, tüy şekliyle karşımıza çıkar. Bu Türkçede bistek daha çok pamuk anlamında kullanılmıştır. Harezmi sahasında ise yün ve yüg şekillerinde verilmiş, yün, pamuk, tüy, hayvan özellikle kuş tüyü anlamında verilmiştir.

4.2. FİLLER

DLT'de geçen fiiller için Kaşgarlı isimlerde olduğu gibi Lehçe kaydı düşmemiştir. Bununla beraber fiillerde isimlerin aksine lehçeler arasındaki farkı dikkate alırken kimi zaman geniş zaman (muzari) kimi zaman da belirli geçmiş zaman (mazi) durumlarına göre ayırmıştır.

Bunun dışındaki kip kişi ve zaman ekleri ile ilgili herhangi bir bilgi söz konusu değildir.

Biz sözvarlığı başlığı altında fiilleri verirken öncelikle fiillerin geçtiği tarihî Türk lehçelerini tespitine çalışacağız. Bunu yaparken de lehçeler arasındaki farkı da belirtmeye çalışacağız.

Kaşgarlı'nın da sözünü ettiği zaman ile ilgili hususlar için gramer özellikleri kısmına bakılabilir.

- 1- **arguladı:** o iki kişi arasını yardı, geçti. Tahminimizce Argu iki dağ arası anlamından mecazlaşmıştır. Bu fiili buraya almamızdaki esas sebep, sözcüğün Argu lehçesine ait olması değildir. Fiil, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, iki dağ arası demektir. Ayrıca fiilin anlamından dolayı da iki kişi arası olarak da ifade edilebilir.

Buradan yola çıkarak düşünersek fiil Argu isminden –la isimden fiil yapma ekiyle türemiştir. Kaşgarlı, sözcükle ilgili her hangi bir lehçe kaydı düşmemiş, bununla beraber gramer yapısıyla ilgili de her hangi bir bilgi verilmemiştir.

Bu yüzden de tahminimizce bütün tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi Argucada da aynı şeklini korumuştur.

- 2- **Boşattı (Arguca):** nikahtan düşürmek.

ol bulunuğ boşattı = o,
uragut boşattı = o, kadın boşattı". Arguca.

tutsağı bıraktı. Herhangi bir şey başkası tarafından bağdan çözüdür, bırakılırsa yine böyle denir; köndi: "otunğ köndi = odan yandı".

Bu, Argucadır. Yukarıda kuralı geçtiği üzere onlar ye harfini nun'a çevirirler,

3- **bildi**: o bilig bildi: o ilim, hikmet bildi. Bilir bilmek Argular bilür şeklinde söylerler. Çünkü Türklerin -i harfini bunlar ötreli söylerler, Başka türkler bunlara uymazlar.

Fiilin Köktürkçedeki biçimi Argucadaki gibidir. Bu da bize acaba Argular, Köktürk döneminde var mıydı yoksa Uygurcadan itibaren ağızların ayrılmasıyla birlikte, -n ağzı konuşurları ile birlikte Argular mı devam etti.

Uygurcadan itibaren ikili şekiller baş göstermiştir. Bir taraftan bilir şekli devam ederken diğer taraftan da Argucadaki bilür şekli vardır.

Bu durum Karahanlı sahasında davarlığını sürdürmüştür. Bu şekilde düşünülürse asıl biçim, -ur ile yapılan Arguca etkisiyle oluşan biçimdir.

barguçı turguçı

4- **boşandı (Arguca)**: Uragut boşandı: kadın boşandı.

közündü Arguca: Neng közündü: Nesne göründü. Karahanlı sahasında sözcüğün hem közün- hem de körün şekli vardır.

Sözcüğün her iki şeklinin de aynı tarihi Türkçede yer alması közün- şeklinin Arguca biçim olduğunu ve Hakaniye Türkçesi konuşurların bu lehçeden etkilendiğini gösterir. Çünkü Kaşgarlı, közün- şekli için Arguca kaydı düşmüştür.

Kaşgarlı'nın üzerinde durduğu başka bir konu da Arguların emir çekiminde kör demeleridir. Belki de köz ismiyle karıştırılmaması için bu biçimdedir. Ancak bunun sebebi Türkçedeki r-z denkliğinden başka bir şey değildir.

Türkoloji literatüründe r=z denkliği sadece Türkçe-Çuvaşça arasındadır denmektedir. Ancak Türkçenin kendi içerisinde de bu denkliğin izlerini görmekteyiz.

Harezmi sahasına gelindiğinde fiilin sadece köryn- şekline rastlıyoruz. Bu dönemden itibaren közün- şeklinin unutulduğu bilinmektedir.

Moğol fütuhatıyla birlikte birçok Türk boyu gibi Arguların da kaybolduğunu söylemiştik. Bu yüzden de lehçe özelliğinin de kaybolması yadırganamaz.

Burada bir kural vardır. Kural şudur: Bu fiil köz'den alınmıştır. Ancak Argular emir sigasında maziye uymayarak kör derler. Közünür közünmek.

5- **balıklandı:** Köl balıklandı: Göl çamurlandı. Bir yer çamurlandığında da böyle denir. Arguca: balıklanur balıklanmak.

Bu fiil, balık ismine –la ve –n eklerinin getirilmesiyle türetilmiştir. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi bu fiilin kökü olan balık ismi, eski Türkçede şehir anlamında verilmiş, çamur anlamı sadece Arguca kaydıyla DLT'de geçmiştir. Dolayısıyla da diğer lehçelerde de görülmemesi yadırganamaz.

Harezmi sahasında ise ne fiilin kökü olan isme ne de fiilin kendisine rastlamadık. Bunun sebebini daha önce açıkladığımız için burada tekrar değinme gereği duymuyoruz.

6- **kuduzlandı:** Er kuduzlandı: Adam dul kadınla evlendi. Arguca Kuduzlanur kuduzlanmak.

Bu fiil, köktürkçe kadın anlamındaki bir okuyuşa göre kuduz, bir okuyuşa göre ise koduz sözünden –la ve –n ekleriyle türemiştir. Eski Türkçede özellikle de köktürkçede fiilin kökü olduğunu bildiğimiz koduz ve ya kuduz sözcüğü kadın ve dul kadın anlamında kullanılmıştır.

Uygur sözlüğünde ne fiilin köküne ne kendisine ne de türevi olan herhangi bir türevine rastlamamıza rağmen, Karahanlı sahasında DLT'de Arguca ibare olarak fiile rastlamamız ilginçtir. Ayrıca fiilin kökü olan kuduza da sadece DLT'de rastlıyoruz.

Harezmi Türkçesinde ise sözcüğü, hiçbir şekilde geçmemektedir.

Her ne kadar gramerde değinmiş olsak da tahminimizce bu fiilin asıl biçimi kuduzlanır şeklindedir. Çünkü Kaşgarlı yukarıda da ifade ettiği gibi geniş zamanda Argucada –ur şeklindedir.

7- **boşudu (Arguca)**: Er uragutın boşadı: adam karısını boşadı. Boşur boşumak. Bu fiil hem lazım hem mütadidir.

Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, fiilin türevi boşut- kökü ise boşu- şeklinde verilmiştir. Tıpkı kendisinden türetilen boşut fiili gibi Uygur Türkçesinde rastlanmaz.

Karahanlı Türkçesinde ise bırakmak, serbest kalmak anlamlarına gelmiştir. Ayrıca yukarıda da verdiğimiz gibi eşini Nikâhtan düşürmek anlamıyla Arguca verilmiştir. Harezmi'e gelindiğinde ise boşu sözcüğünü bir isim olarak fakat bambaşka bir manayla, ishal anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Zaten Karahanlı sahasında da boşut- fiilini ishal olmak anlamıyla görmekteyiz.

Ancak nikâhtan düşmek, ayrılmak anlamlarıyla boşanmak ve düşürmek anlamıyla boşatmak karşımıza çıkar. Fakat boşu- fiiline hiçbir şekliyle Harezmi sahasında rastlamadık.

8- **kakıdı** ol andın kakıdı: o ona kızdı, yaptığı işten darıldı. Kakır kakımak. Argu dilinde kakıyur şeklindedir. Onlar ötreye uyacak başka bir şey olmadığı halde Bu ayırmadan gelen nazari fiilleri ötre kırlarlar.

Karahanlı sahasında kızmak, bağırarak azarlamak manasıyla geçen sözcüğün başka bir manayla bu Türkçede karşımıza çıkmamıştır. Sözcüğün kökeniyle ilgili herhangi bir şey tesbit edemedik.

Harezmi sahasında ise kızmak, azarlamak, tehdit etmek anlamlarıyla verilmiştir.

Ayrıca kakıg tehdit, azarlama şekliyle bir isim de bu fiilden türemiştir.

Yine dikkati çeken bir diğer husus da andın kakı- sözcük grubudur. Türkiye Türkçesi için düşünülürse bu fiil –a yönelme halini alır. Bunun için söylenecek iki türlü görüş vardır:

Birincisi, burada –a yerine –dın geçmiştir. Bu görüşün ayrıntılarına yukarıda değindik. Diğer bir görüş ise bu durumun o günün doğrusudur.

Yani o gün için bu şekilde bir kullanım söz konusudur dolayısıyla da birbirinin yerine geçme söz konusu değildir.

V. BÖLÜM

5. SONUÇ

Çalışmada söz konusu lehçenin söz varlığına dair 49 sözcük tespit edilmiş bunlardan 41'i isim, 8'i ise fiil olarak belirlenmiştir.

Argular ve Argu tarihi ile ilgili kayıtlar her ne kadar 11. yüzyılda verilmiş olsa da daha önce de üzerinde durduğumuz sebepler bu lehçenin konuşurlarının en azından 9. yüzyılda yaşadıklarını kanıtlamaktadır. Bu lehçe içerisinden elde edilen dil malzemesi ses ve şekil bilgisi konularını içerse de daha çok anlam açısından tespit yapmamızı kolaylaştırmaktadır. DLT'de Arguca kaydıyla verilmiş üç ses bilgisi özelliği söz konusudur:

- 1- Eski Türkçenin ilk devresi olan Köktürkçede ny birleşik sesiyle gösterilen ses, Argu lehçesinde n olarak verilmiştir.
- 2- Eski Türkçe d, Orta Türkçe z ve Yeni Türkçe y olarak verilen gelişim sistemli değildir. Bir başka deyişle d>z>y gelişimi tamamlanmamıştır. Karahanlı Türkçesinde küdeç olarak gördüğümüz sözcük Argu lehçesinde küzeçken; Karahanlı Türkçesinde geçmemiş olan ancak kaz- fiilinden türediği kesin bilinen kazık sözcüğü Argu lehçesinde kadık şeklinde görülmüştür.
- 3- çoğı, boşu- ve boşut- sözcüklerinde yuvarlaklaşma, Kaşgarlının ifadesiyle ötreli okuyuş söz konusudur.

Bununla beraber 2 şekil bilgisi özelliği de verilmiştir.

- 1- Eser içerisinde Arguca kaydıyla verilmiş herhangi bir yapım ekine rastlanmazken çekim eklerinden sadece +ka yönelme hâli bu lehçeye ait gösterilmiştir.
- 2- Diğer tarihî Türk lehçelerinde de kullanılan ancak bu lehçeye mahsus olduğu belirtilmiş bir konuda bil- ve kakı- fiillerinde örneklendirilen düz ünlülerden sonra geniş zamanın yuvarlak olarak verilmiş olmasıdır.

Bunun dışında verilmiş olan Arguca örnekler ise daha çok sözcüğe ve sözcüğün anlamına yöneliktir:

- 1- op, idrik, oğla, maraz, tümse, gizer, tudriç, katkıç, bitrik, pistik, teşrüm, muguzgak, kadık, baştar, tene, şüngle, çoğı, kowı sözcükleri Argucaya ait verilmiştir.
- 2- Kanak, kanu, kon, boşu- ve boşut- sözcüklerinde de ses değişimlerine rastlanır.
- 3- Bunun dışında yer alan idiş, balık, uluş gibi sözcükler ise Arguca dışındaki diğer tarihî Türk lehçelerinde geçmiş olmasına rağmen bu lehçelerde anlam değişmesine uğramışlardır.

Bütün bunlardan hareketle söylenebilir ki; Argu lehçesi de DLT’de yer alan diğer lehçeler gibi çalışılmaya değer özellikler taşımaktadır. Bu lehçeye ait metinlerin bulunmasıyla ya da Kaşgarlının eserinde bahsetmiş olduğu gramer kitabının keşfi ile bu lehçeye ait malzemenin de zenginleşeceği ve artacağı kanısındayız.

KAYNAKLAR

- Caferoğlu, Ahmet (1968). Türk Dili Tarihi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Clauson, S. Gerhard (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish. Oxford.
- Doerfer, Gerhard (1975). Khalaf Materials Indiana, Indiana University Yayınları.
- Duran, Suzan (1956). “Türkçede Cihet Bildiren Sözler”. TDAY Belleten 1956: 3-5.
- Eckman, Janos (1988). Çağatayca El Kitabı. Çev. Günay Karaağaç. Ankara: TDK Yayınları.
- Emre, Ahmet Cevat (1949). Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme). İstanbul: TDK Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1983). “Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler”. Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi 1 (2) : 115-119.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2018). Divanü Lugati't-Türk. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, Muharrem (2013). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, A. Von (1988). Eski Türkçenin Grameri. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, Gürer (2008). “Kaşgarlı Mahmut’un Verdiği Bilgilere Göre Arguca Eski Halaçca Olabilir Mi?”. Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Sempozyumu. Rize: Rize Üniversitesi.
- Gülsevin, Gürer (2016). “11.Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı”. Bilig Dergisi Kış 2016: 270.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2008). Karahanlı Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.

- Karahan, Akartürk (2009). XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994). “Nehcü’l Feradis’in Dil Hususiyetleri”. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 16(0): 76.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994). Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yayınları.
- Kelly, James (1972). Remars on Kasyari’s Phonology 1. Linguistic Terminology. Ural-altaische Jahrbücher.
- Kelly, James (1973). Remarks on Kasgari’s Phonology II. Orthography. Ural-altaische Jahrbücher.
- Kök, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Kuran Tercümesi Giriş Metin İnceleme Dizin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kuznetsov, Petro (1999). “Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair”. TDAY Belleten 1999: 236.
- Memmedov, Hüseyin (1979). Orhun ve Yenisey Yazıtlarında Adlar. Bakü: Bakü Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2008). Divanü Lugati’t Türk Grameri I İsim. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.
- Ölmez, Mehmet (2008). ““Tek Örnek” Tek Örnek Değildir.”. International in Symposium Commemoration of Mahmud al-Kasgari’s 1000th Birthday. İstanbul.
- Öztürk, Muhammet Raşit (2017). *Tarihi Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman Eki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pritsak, Omeljan (1959). Kasgaris Angaben über die Sprache der Bolgaren. Band: 109. Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.
- Rasanen, Martti (1957). Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen. Helsinki: Studia Orientalia XXI.

Sümer, Faruk (1994). “Eski Türk Elleri KİMEKLER”. Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi 94: 13-16.

Şirin, Hatice (2012). Kül Tigin Yazıtı Notlar. İstanbul: Kültür-Sanat Yayınevi.

Tekin, Şinasi (1976). Eski Türkçe. Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, Talat (2002). Orhon Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.

Toparlı, Recep (2007). Harezmi Türkçesi Grameri. Tokat: Öncü Basımevi.

Ünlü, Suat (2004). Karahanlı Türkçesi Kuran Tercümesi Giriş Metin İnceleme Dizin. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ünlü, Suat (2012). Harezmi-Altın Ordu Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim Yayınevi.